

Érkezése Pestre nejével és Katalin leányával, a Sacré Coeur-nek 1900 után tartományi főnöknőjével Ausztria és Magyarországon, valóságos bevonulás. A vasútnál gr. Károlyi István, gr. Waldstein János, gr. Zichy Ferenc, báró Eötvös József s sok más főrendi várja s díszes magyar fogatokon kísérik az «Angol királynő»-be.

Legfőképen a konzervatív főúri világban mozgott itt-lete alatt. Ezzel volt, Eötvösön kívül, előbből is összeköttetése.¹ Ez alkalomra azonban a liberális mágnásvilágot is bevonták Montalembert és családja szórakoztatására. Scitovszky hercegprimás, gr. Károlyi Lajos, gr. Apponyi György, Majláth György rendeznek tiszteletére ebédeket, fogadásokat, kirándulást a Margitszigetre, hová Lonovics érsek s gr. Károlyi István kísérték, utóbbi főt kastélyában látta ezután vendégül.

Ez az arisztokrácia, melynek egyik tagjától azt a problematikus jelszót hallja, hogy «a magyar arisztokrá-

dilectus, comes Montalembert, qui sumto jentaculo bibliothecam inspexit, exemplari meae monasteriologiae a priore donatus, quod gratanter acceptavit, utpote : quo in suo opere de ordinibus religiosis, ubi ad Hungariam ventum fuerit, unice egeret. Lustrata ex turri ecclesiae circumjacente regione mox discessit Jaurinum, inde Pestinum. — A perjeli napló így szól látogatásáról : 17 Jun . . . post 6. am comparuit ill. d. comes Carolus de Montalembert . . . qui invisurus Hungariam etiam ad montem Pannoniae divertit penes litteras commendationales ab abbate et canonico Magnovaradiensi Jacobo Mislin exhibitis ; ast hic brevi tantum tempore morabatur, lustrata enim perfunctorie bibliotheca et ecclesia mox iterum Jaurinum reversus est, ubi suam familiam reliquit, quacum hodie adhuc Pestinum tendit. Virhic celeberrimus sua modestia et affabilitate omnium nostrorum amorem lucratus est. — Dr. Hajdu Tibor főapát úr szíves közlése. — Mislin Jakab Ferenc Károly főherceg fiainak, így a királynak is francia nyelvtanára volt. 1852-ben neveztetett ki nagyváradi kanonokká. Lásd Wurzbach. B. Lex.

¹ Lásd Kont I. — Eötvös és Montalembert, Budapesti Szemle, 1907. 362. sz. 207. l.

cia demokratikus, a magyar demokrácia pedig arisztokratikus» kitüntető fogadásával, ez a Magyarország, melynek legrégebb a parlamentje, Montalembert régi rokonszenvét a legmagasabbra fokozzák Magyarország iránt.¹

A tizenkétévi hosszú szünet után megnyílt országgyűlés s annak személyiségei érdeklik természetesen legfőképen s az épen folyó, korszakos jelentőségű felirati vita alkalmat ad neki a főrendiház kitünőségeit megfigyelni, miért a gyűlésekre naponként ellátogat. Egyik nap a szünet alatt az elnöklő országbíró, gr. Apponyi a Ház sok tagjával együtt üdvözlésére megy. Ugyanígy jár a képviselőházba, hová különösen Deák és Eötvös vonzzák.

Deák mély benyomást tesz rá s ez élte végéig megmarad. Többször megemlékezik róla Eötvöshöz írt későbbi leveleiben² s utóbbinak, a halála előtt hozzáírt utolsó levelében is szívére köti, mondja meg Deáknak: valahányszor Ollivier Emil, Napoleon utolsó miniszterelnöke meglátogatja, mindig beszélnek Deákról, ennek páratlan restauráló, kibékítő működéséről.

A franciák nem sok ügyet vetettek a magyar dolgokra, hacsak nem mint Ausztriaellenes külpolitikájuk használható melléktényezőjére. Deák jelentőségét méltányolni, nagy forradalmuk ideáljaira épített államfelfogásukban, a császáriak, az orleansisták, a republikánusok egyaránt képtelenek voltak. Montalembert és Ollivier az egyedüli kivételek.

«Mily zavarban van — mondja Montalembert tőlünk távozta után augusztusban közzétett «Gyászoló nemzeté»-ben³ — a mi nyugati demokráciánk a két leghősibb

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 276. l.

² L. Kont J., id. m. 211. l.

³ L. Oeuvres. T., IX. köt. 109. l.

és szabadabb nemzettel, a magyarral s a lengyellel szemben. Demokratáink valamivel jobban rokonszenveznek a magyarokkal, mert nem annyira katolikusok, mint a lengyelek. De a majdnem babonás tisztelet a jog, az ősi hagyomány, Szent István koronája és országa iránt, melynek a becsületes Deák az ékesszóló, hazafias bajnoka, oly nagy Magyarországon, hogy a haladásnak e lángoló barátai nem tudnak vele mit kezdeni.»

«Honfitársaimnak nagyrésze — így ír Eötvösnek 1867. június 12-iki levelében — mitsem tud Magyarországról, de nem is érdeklődik iránta s ép azért nem tetszik nekik, amiért én csodálom: a szabadságnak és hagyománynak nála található frigyéért, férfias és független jelleméért, melyet a katolikus népek három század óta elvesztettek. Vallási és politikai abszolutistáink nem szeretik a magyarokat, mert szabadságszeretők, forradalmárainkat pedig többé nem érdekli Magyarország, amióta látják, hogy multját és százados intézményeit nem hajlandó a francia demokrácia formájába bepréselni.»

A másik francia kivétel, Ollivier Emil az ő bámulatát Deák iránt meg is örökítette nagy művében,¹ melyet a liberális császárságról írt, ahol Montalembert-t még felülmulja Deák magasztalásában.

Deák mellett Montalembert főérdeklődése ittléte alatt azonban természetesen Eötvös felé fordult.

Aprimási ebéd napjának többi részét egészen neki szenteli svábhegyi magányában. A kilátást onnét ő is a világ legszebbjei közé sorozza, de főleg elbájolja az eszmecsere, melyet folytatnak s mely állandó levelezésük megindítója lett.

¹ L'empire liberal. 8. köt. 430. I. 9. köt. 354—368. I. Az 1. köt. 358. lapján említi Kossuthnak előtte tett nyilatkozatát: «Deák mentette meg népemet.»

Montalembert-nek fényes, zajos magyarországi fogadásából ennek a meghitt beszélgetésnek a svábhegyi regényes fekvésű, csendes nyaralóban volt maradandó hatása. Benső, holtigtartó barátságot szőtt a két férfiú között, mely Montalembert részéről megindító gyöngédségben, tiszteletben, Eötvös részéről ezeken kívül Montalembert sorsa iránti rokonszenvben, nagy tehetsége előtti osztatlan hódolatban, főszméivel teljes rokonérzésben nyert életet.

A főrendi és ez intim baráti körön túl Montalembert ittléte nem keltett a sajtóban általános érdeklődést. Csak a katolikus lapok, a «Pesti Hírnök», az «Idők Tanúja» foglalkoznak behatóan egyéniségével.¹ Utóbbi előre jelzi «a katolicizmus francia nagy bajnokának» megérkezését, majd — úgy véli — Margitszigeti kirándulása új katolikus irodalmi remeket fog megérlelni Magyar Szent Erzsébet írójában. A «Hírnök» mint «az egész katolikus világ egyik legnagyobb emberét» mutatja be, aki mint «a törvényszerűség és alkotmányos szabadság bajnoka» érdemel nagy tiszteletet s aki az Árpád-vérből származó gr. Merode-családból választván nejét, ezáltal magyarrá honfiúsított.»

A többi lapok megnyilatkozásának kicsinylő, ellenséges színe is van.² E jelenség egészen megfelel a viszonyok-

¹ L. Pesti Hírnök, 1861. június 18., 20., 21-iki. Idők tanuja. Június 17., 20. és 21-iki számait.

² A *Pesti Napló* június 20-iki számában szárazon jelenti, hogy gróf. M. e napokban Pestre érkezett s minden nap megjelenik az országgyűlési termekben. A június 21-iki szám reflektál a bécsi «*Fortschritt*» következő közlésére: «Egy európai nagy notabilitás a napokban egy magyar társaságban így nyilatkozott: Uraim! Európa nem érti a Ti törekvéseiteket, mert Európa a jelen földjéből s nem elavult omladványokból teremti az újat. A nevezetes férfi, aki így szólt, nem volt kevesebb, mint Montalembert.» Különös, hogy a «*Fortschritt*» épen az ódonóságok bálványozójának, amilyen-

nak. Midőn annyi magyar emigráns van az olasz seregben, midőn annyi magyar ifjú szökik ki Garibaldihoz, midőn még az olasz segélyben nem bízó, Deák vezetését követő hazafiak is a remény egy nemével lesték az európai főintézőnek, Napoleonnak minden szavát, minden mozdulatát, s várták az olasz egység eddig szerencsés kezdőjének, Cavour-nak újabb lépéseit, annak nagy ellensége, ennek szenvedélyes támadója általános rokonszenvet nem keltetett. A magyar ügyet az olasz ügytől nem birta a közvélemény elválasztani. A primásnak is belé kellett a június 22-ére tervezett Cavour rekviembe avatkozni. A requiem ravatalon az olasz zászlók alkalmazását eltiltotta, de egyházi tekintetben nem emelt kifogást, hogy Cavour-ért, ki a pápa világi hatalmának március 27-iki parlamenti beszédében mondhatni hadat üzent, a miseáldozat bemutatassék.¹ A talajt még egyházas körökben is e Cavour-ra kedvező hangulathoz az egyik katolikus napilap előkészítette, közölve Cavour-ról a hasonirányú turini lap, az «Armonia» következő méltatását.²

nek ismeri a világ Montalembert grófot, tulajdonít ily nyilatkozatot, forradalmi szavakat a legitimitás bajnokának... Nem tartanók szerencsének, ha az európai politikában oly súllyal bírnának, mint amelyet azoknak a «Fortschritt» tulajdonít:

A «Hölgyfutár» június 27-iki száma ilykép emlékezik meg ittlétéről: «Van, aki nem szivesen olvasta, hogy gróf Montalembert-t (III. Napoleon következetes ellenét) főuraink nagy szivességgel fogadták. Erre azt jegyezte meg valaki, hogy a kegyes grófokat inkább itt szeressék, mint odahaza. Itt nem sokat árt, mert a Concordatum fentartásának vagy a pápa világi hatalmának nem sok hívet gyűjthet, valamint azon szabadelvűséget sem kedvelteti meg, mely a mai világnak már nem kell. Különben is, benne nem a politikust, hanem a főrangú franciát és híres író-t tisztelték meg a magyar vendégszeretnek kivételt nem ismerő nyilvánításával.»

¹ L. *Hölgyfutár*, jún. 25-iki szám.

² *Idők Tanuja*, június 12-iki szám.

«A forradalom karjaiba veti magát, hogy uralkodjék fölötte s azzal kecsegtette magát, hogy azt saját medrében elfojthatja. A tisztelt elhunyt nemeslelkű volt s rendez időkben a legjobb lett volna; 1848—49-ben a konzervativoknak nagy szolgálatakat tett. Mint Szalézi Szent Ferencnek közel rokona, megőrzé keblében a vallást, azon vallást, mely élte végperceiben új életre ébredt. Sokkal előbb kéreté magához a gyóntatót, mint az orvosok halálát sejtették. Cavour katolikusként halt meg. Az engedélyt a gyóntásra IX. Pius adta meg, mert Cavour kisebb egyházi átokkal volt sújtva.»¹

Montalembert mennyire érezte meg e Cavourra és Napoleonra oly kedvező hangulatot, csak sejtjük azokból a nyilatkozatokból, melyeket máskor a Napoleonnal és Cavourral rokonszenvező magyar emigránsokról tett. De hogy az egészen észrevétlen előtte nem maradt, kitűnik életírójának elbeszéléséből, aki leírva üdvözöltetését a főrendiházban, elmondja, mily nagy volt a főrendek elkeseredése Ausztria ellen. Senki nem merne mellette nyilatkozni. «Az ilyet darabokra tépnék! — mondja az egyik és gr. Károlyi Ede, Montalembert nagy megütközésére arra a nyilatkozatra ragadtatja magát, hogy «neki inkább kellene Napoleon herceg, vulgo Plon-plon, a császárnak radikális hajlamú unokaöccse, mint Ferenc József.»

E hangulatot Montalembert különben könnyen megérthette. Nem úgy a nagyközönség Montalembert szeretetét, bámulatát hazánk multja, alkotmánya, társadalmi szerkezete iránt. Megindító bizonyítékát találjuk ennek abban a levelezésben is, melyet Magyarországból való távozása után özvegy Apponyi-Sztáray Zsófia grófnéval folytatott. Pesti tartózkodásuk után ugyanis Montalem-

¹ V. ö, Fr. X. Kraus, Cavour 79, 80, 86—94. 1.

bert-ék a nagyapponyi kastély vendégei voltak s ennek nagyműveltségű, világlátott, szellemes, de az abszolút osztrák rendszert imádó úrnőjével a távolból, évek során át levélileg érintkezésben állott Montalembert.

Nagyappony fölényes szellemű, vallásos lelkű, de politikailag a Montalembertétől világi és egyházi tekintetben egyaránt teljesen eltérő irányt követő úrnője — egyházpolitikai téren Montalembert kiméletlen ellenfele, a hirhedt Veillot a kedvencze — háromnapos találkozásuk alatt, mely előtt alig,¹ azután többé soha nem látták egymást, megbűvölte Montalembert-t s annak a levelezésnek adott életet, mely általános emberi nagy értékessége mellett Montalembertnek éppoly mélyen érzett, mint általa értelmileg megokolt rokonszenvét nemzetünk iránt minden lapján sugározza.

«Miért követi a grófné — kérdi tőle — nagybátyját, gr. Károlyi Istvánt csak katolikus buzgalmában, miért nem rendíthetetlen hazaszeretetében, alkotmányos érületében?» Sőt egyenesen korholja, midőn a grófné ennek nemzeti érzületét, szabadelvűségét gyöngeségnek nevezi. Ez a hosszú levelezés alapgondolata, melynek folyamán Montalembert megkísérli, néha kemény szavakkal is, a centralista osztrák, az abszolutista elvű grófnét megtéríteni, magyar honleánnyá s így az alkotmányos szabadságbarátjává tenni, mert megvan győződve, hogy Ausztriát egységesítési törekvései tönkre fogják tenni, ha élet-halálharcuk nagy bajokat fog is Magyarországra hozni.

A nemzeti elvnek, igaz, sok a veszélye, de magában véve se isteni, se emberi törvény nem tiltja. Ellenkezőleg egyaránt parancsolják, szeressük jobban mindennél, az egy

¹ Lettres de Montalembert. Rev. d. d. Mondes 1913 1-er Nov. 11. 1.

igazságosságot kivéve, a hazát. S Montalembert nemzeti fölfogását jellemzőleg teszi hozzá, melyet individualista álláspontján kívül talán anyai ágon angol származása, és belga nővel való házassága magyaráznak: Én sem vagyok teljesen hazámmal összeolvadva, nem szeretem újkori történetét, a rémítő bűnöket, melyekkel magát beszenyneyezte, jelene pedig, midőn a napoleoni önzés tanulékony eszköze lett, undorral tölt el. De e lelkiállapotom beteges, melyet sajnálok, nemhogy dicsekedném vele. A világért se szakítsa el gyermekeit nemzetük áramlatától, ha szíven viseli boldogságukat s aztán és főleg a jót, melyet hazájuknak tehetnek. Legyen nevelésük mindenekelőtt katolikus, elfogadom, de ép oly magyar minden egyéb előtt.¹

Igy szól Montalembert 1861 okt. 20-án írt levelében s 1868-ig terjedő érintkezésük alatt a legváltozatosb módon tér vissza a saját, valamint neje és leánya magyar rokonszenvének meleg árja.²

Ily kitörései: *Mindent szeretek ami magyar. Eszem, szivem mindig Magyarországon jár. Beszéljen, de sokat, a drága Magyarországról, a magyar természetnek azt az erejét mutatják, melyet egyéniségünknek értékes vonásai más népekre gyakoroltak s számunk csekélysege mellett is fennmaradásunkat s gyarapodásunkat biztosították. A magyarság szeretetét mindig egybekapcsolja, magyarázza nemzetünk szabadságszeretetével. Szörnyűködve mondja a grófnénak, hogy az abszolutisták legrosszabb fajából való, akik a despotizmushoz való ragaszkodásuknak alapjává vagy mentségévé a vallást teszik. S mikor szociális*

¹ Lettres de Montalembert, id. h. 17. l.

² Id. h. 18., 30., 34. l. — Rev. d. d. M. 15. Nov. 258., 263., 264., 275., 277., 279. l.

álláspontját, az arisztokrácia hivatását nemes liberalizmusával a grófnőnek fejtegeti, a példát a magyarságban keresi, szemben a bécsi arisztokráciával. «Nem korholom — írja neki — hogy arisztokrata, én is az vagyok, de kétféle arisztokráciát ismerek, épúgy mint kétféle demokráciát. Azt az arisztokráciát becsülöm, mely kiváltságképen követeli a jogot, hogy az igazságért, a jogért, a becsületért magát jobban kitehesse, érte többet kockáztathasson, dolgozhasson, magát neki jobban szentelhesse, mint a többiek, nem pedig vakon a kormányokra, az anyagi erőre támaszkodik, hogy a vallás, a közrend megtalmazzassék. Sokkal jobb kereszténynek és sokkal okosabbnak hiszem Önt, hogysesm lenézze, amint a bécsi magas körök szokták, azokat, kik rang vagy születés tekintetében alább állanak. Az igazi becsület a szív nagyságában áll s a becsületnél, a szentség után, azt hiszem Isten előtt sincs semmi szebb. Mint Lacordaire oly szépen mondta: Nagy szív kis hajlékban. A magyar és az angol arisztokrácia, a nagy hibák és nagy foltok ellenére is mindkettő történelmében, jól megértette a régi nemesség igazi hivatását a modern világban.»¹

Magyarországi látogatása után, melynél soha életében, mint maga mondta, gyönyörűsegebb osztályrészeül nem jutott és a melynek benyomásai elhomályosították az Irországban, Angliában nyerteket is,² Lengyelország «földjére teheti lábát. E föld felé harminc év óta irányult tekintete. E föld bővölte meg lelkét az igazságosság és a balszerencse kettős dicsfényével.»³

¹ Rev. d. d. Mondes. 15. Nov. 244., 247., 258. l.

² L. Lecanuet, id. m. III. köt. 272. l.

³ L. Montalembert, Une nation en deuil. Oeuvres, T. IX. köt. 98. l.

Fogadtatása itt is ünnepléssé lett, mint Magyarországon, «csak sokkal mélyebb és komolyabb jellegűvé, mint Magyarországon. Ott opera volt, itt tragédia.»¹

Régi, állhatatos, hűséges barátját láthatta az eltiport lengyel nép s lelkesedésében mindenféle szeretetének, csodálatának megható jeleivel halmozta el.

De Lengyelországnak csak osztrák és porosz kézbe jutott darabját láthatta, orosz Lengyelország határát elzárta előle a muszka hatalom, Varsóba már nem juthatott s csakis Prokop atya, a Ferencrendiek tartományfőnöke útján tudhatta meg, mint ad életjelt a szuronyok erdeje alatt is e megkínzott nemzet. A varsói nép a templomokban, egyházi körmenetekben egyesülve akarta történelme nevezetes napjait megünnepelni; megtiltották, s mikor a tilalom nem használt, katonák, ágyúk állták útjukat. Ekkor a nép az általános gyász tüntetéséhez folyamodott.

«Ez a víg, játszilelkű, színjátékokat, mutatságokat kedvelő nemzet, lemond róluk. . . . A táncot, a lengyeleknek, mint a magyaroknak és a spanyoloknak legnépszerűbb uralkodó szokását szigorúan mellőzik a családi körben is. . . . Minden asszony tetőtől-talpig gyászban jár. . . . Félëve lesz, hogy fölverték és viselik egész Lengyelországban, mint a kárhooztatás és fölháborodás jelét, mint az egyesülés és kibékülés szimbolumát. . . . Minden viszály föl van függesztve, el van feledve, a haza közös gyászába van temetve.»²

A Varsó utcáin az orosz katonák rohama előtt térdre eső, a tizedik századból származó, Szent Adalbertnek

¹ Montalembert, id. m. Oeuvres, T. IX. köt. 276. l.

² U. o. 99. l.

tulajdonított, litániát éneklő lengyel nép erősen megragadja Montalembert gyulékony lelkét.

Csak néhány sorát változtatták meg. «A döghaláltól, a tűzvésztől, a háborútól ments meg Uram minket» kérésnek «háború» szava helyére «a muszka uralom» került; a «Mi bűnösök, esedezve kérünk» sorhoz oda kapcsolták, «Add vissza hazánkat, Uram!»

Utóbbi szavakkal végződik a XIX. század elején keletkezett lengyel himnusz, *Boze cos Polske*, hozzáadva: «Add vissza a szabdságot.» E himnuszról mondja Montalembert: «Hallottam és csodáltam az egyházi és világi zene minden remekét, de sem a Sixtina kápolna dicsért csodái, sem Gluck vagy Beethoven elbűvölő harmóniái, így meg nem indítottak, így föl nem ráztak, mint ez a hit forró lehelletétől, a fájdalomtól, honszerelemtől sugallt ének.»

Magyarországi útjának friss benyomása, vagy sok tárgyi hasonlóság szembetűnő hatása okozta-e? a mű mely ez utazás nyomán keletkezett: «Egy gyászoló nemzet», telve van magyar-lengyel vonatkozásokkal.

Ahol csak alkalom van, kapcsolatot keres a magyar és lengyel ügy között. Gróf Zamoyski Endrében megtalálja gróf Széchenyi István párját.¹ A magyar és lengyel arisztokrácia egyaránt elragadja «A két nobilis országban. Magyar- és Lengyelországban, — így szól² — melyeknek tévedéseit nem lehet egysorba állítani, csak érdekeik, jo-gaik, törekvéseik közösségét, a felsőbb osztályok járnak elül a nemzeti mozgalmakban s oly nagylelkűen áldoznak a szabadság ügyének». Azt tanácsolja Oroszországnak: «Lengyelországnak adja meg, két koronának egy főn való egyesítése mellett azt az autonómiát, azt a históriai, füg-

¹ Montalembert, *Oeuvres*, T. IX. 107. l.

² U. o. 121. l.

getlen létet, melyet Magyarország megnyert s még meg fog nyerni Ausztriától.¹

A 49-ben mellettünk harcolt gr. Zamoyski Lászlónak külön megemlékezést szentel.²

Fővonása mindenesetre a lengyel ügynek elválasztása az európai forradalmi irányok ügyétől. Kétségtelennek látszik, hogy a lengyel mozgalmat egy év előtt kívülről szíftották, onnét, ahol az olasz forradalom is támadt. De a forradalmi demokrácia emisszáriusai, akiket császári demokratáknak is hínak, nem bírták a lengyel mozgalom jellegét megváltoztatni.

A lengyel nemzet ereje abban van, hogy emberfölötti szenvedései, megpróbáltatása között sem kétkedett az erkölcsi rendben. Megingathatlan hittel bízik Isten igazságosságában. Egy század óta újra éled annyiszor csalódott reménye: spes ejus immortalitate plena.

Minek tulajdoníthatni a lengyel nemzetnek e csodálatos életrevalóságát?

Montalembert habozás nélkül feleli: «Lengyelország multjában soha nem ismert belföldi despotizmust. Ily despotizmus talán megóvta volna függetlenségét, de vele kihalt volna lelke, a *lengyel lélek*, amint dalai híjják.³

Éltrevalóságának alapja szociális békéje és erős valóságossága. Lengyelországnak nem kell a forradalmi demokrácia, mert társadalma békében él.

¹ Montalembert, Oeuvres, T. IX. köt. 280—294. l.

² U. o. 182. l. — A lengyel nép százados küzdelme iránti rokonszenvünkön, Montalembert iratának szépségein kívül, bizonyára a sok magyar vonatkozás is hozzájárult ez iratnak két év mulva történt magyar fordításához ily cím alatt: Egy gyászoló nemzet. Lengyelhon 1861-ben. Irta gr. Montalembert. A francia eredetiből fordította Szabó Mihály, tanítóképezdei tanár, Szegeden, 1863. 57. l.

³ U. o. 115—116.

Mint a magyar nemesség, a lengyel is 1790 óta mindent megtett a parasztság és a munkásságért s Miklós cár kegyetlenkedései a zsidók ellen ezeket is teljesen a lengyelség táborába egyesítették.

Vallása, az életnek e forrása, soha egy nagy nép lelkéből oly bőségesen nem buzogott, mint a lengyeléből.

De vallása nem türelmetlen. Lengyelország, melyet a pápák hithűségéért annyiszor megdicsértek, volt az első, mely a zsidók és protestánsok lelkiismereti szabadságát tiszteletben tartotta.

Lengyelország a vallási és polgári szabadság válhatlan szövetségének hazája.

Óva inti azért a lengyeleket, vigyázzanak, az európai demokratikus forradalom hálóiiban ne engedjék magukat megfogni. A lengyel képviselők csatlakozása a porosz országgyűlésen Vincke indítványához, mely Piemont magatartását Olaszországban helyeselte, nem hiba volt, de bűn. Piemont vezérei, Cialdini, Pinelli rosszabbul bántak a nápolyiakkal, mint az oroszok a lengyelekkel. Pinelli Sommá-nál lelövette, még meggyónni sem engedte a nápolyiakat, azt mondva: «Gyónhatnak a föld alatt.»¹

Lengyelország föl fog támadni, de csak akkor, ha hű marad önmagához, s nem lép szövetségre az európai forradalommal. Lajos Fülöp 1830-ban a trónról mondta ki a hat szót: A lengyel nemzetiség nem fog elveszni. A *nemzetiség* szót a lengyelek részére találták ki a bécsi kongresszuson 1815-ben, mely jóváhagyta ugyan Lengyelország fölosztását a három hatalom között, de az összes lengyelek részére képviselőket s oly intézményeket kötött ki, amelyek *nemzetiségüket* biztosítsák.

¹ Montalembert, id. h. 165. l.

«Ezt a szót, melyet akkor az ifjúság lángoló tapasztalatlanságával ismételttem, az érett kor meggyökerezett meggyőződésével veszem újra ajkaimra». Így kiált föl Montalembert. «Igen Lengyelország föl fog támadni. Máris ujon él. Létét a világnak oly erkölcsi győzelemmel jelentette be, melynek a történelemben, a jelenkor történelmében példája nincs. A varsói események fölérnek egy nyert csatával.»¹

Montalembert meg nem szűnik e meggyőződését hirdetni. «A gyászoló nemzet»-en kívül 1870-ben bekövetkezett haláláig három irattal is síkra száll lengyelei mellett.² A hozzájuk való szeretete elhomályosítja tiszta látását. Látja, hogy a német egység, mondjuk a német nemzet megalakulása felé közeledik. «Európa beléegyezett már, midőn hozzájárult az olasz egységhez. Csakhogy az egységessé vált Németország, ezzel vigasztalja magát, nem fogja megtartani mai határait. Olaszország kénytelen volt kiadni Savoyát és Nizzát az egységének ára fejében. Németország ne higgye, hogy a magáét ily olcsó áron megszerzi.»

«A német egységnek nemcsak a Rajnán lesz nagy változás a következménye, hanem ép oly nagy fog beállani a Visztula mellett s Poroszországnak, ha Németországgá átváltozik, nem lesz szabad, de nem is fogja megtarthatni, amit Lengyelországtól elvett.»³

Montalembert nem érte meg jóslata bekövetkezését a német egység létrejöttére nézve ; 1870-ben bekövetkezett

¹ Montalembert, id. h. 169. l.

² U. o. A lengyel fölkelés. 1860. 173—204. l. — A pápa és Lengyelország 1864. 207—276. l. — Gróf Zamoyski László 279—294. l.

³ Oeuvres, T. IX. köt. 163. l.

halála megkímélte a nagy csalódástól a Rajnán és Visztulán várt változásokra nézve.

A «Gyászoló nemzet» politikai számításainak be nem következése ellenére is, a legnemesebb, legszebb lelki megnyilatkozások egyike az emberiség európai életrendjének helyesebb alakulása érdekében, a szív melegével, a szellem fegyvereivel vívott harc, az elnyomatását nem tűrő, életerejét a túlhatalommal szemben is megőrző nemzet mellett.

Montalembert 1862 május 13-iki leveléből úgy látszik, ez irat Eötvös meleg rokonszenvével is találkozott.

XII.

Montalembert az állam és egyház elválasztásáról.

Montalembertnek sajnos eredménytelen maradt, nemes törekvése az elnyomott lengyel nép sorsán segíteni természetesen Eötvöst sem hagyta érintetlenül, de benne távolról sem keltett oly erős visszhangot, mint Montalembert élete főcéljának az az ünnepélyes, mondhatni tétélezett, végleges kifejtése, melyet 1863 augusztus havában a Malinesben tartott egyetemes katolikus gyűlési nagy beszéde tartalmazott.

A lengyel nép sorsa minden érző szívet megindított, de a szemlélőjében egyidejűleg a gyógyíthatlan betegség szülte tehetetlenség szomorú érzetével kapcsolatban. Így vehette Eötvös is a «Gyászoló nemzet»-et. Ellenben Malinesben Montalembert az egyház és állam szabadságának együttlehetőségét, mindegyik szabadságának szükségességét, Eötvös törekvéseinek is leglelkét vette ékesszóló aj-

kaira s a liberális katolikusok 30 év óta tartó törekvéseinek elvi szabatosítására vállalkozott.

E törekvések nem egyszer Róma ellenzésével, a nem vallásos liberálisoknak pedig állandó gyanakvásával, legtöbbször kárhoztatásával találkoztak.

Eötvösnek egész multjánál, mély vallásos érzületénél, de élete főművében, «A XIX. század uralkodó eszméi»-ben letett állambölcseleti hitvallásánál fogva is magától értetődő a hatás, melyet a XIX. századnak valláspolitikai tekintetben irányt jelezni kívánó ez az állásfoglalás reá gyakorolt.

Hisz az oly szükségletnek volt a hirdetője, melyet ha nem is a Montalembert adta formula, ha nem is az ő szándékai szerint, de bizonyos módon világszerte éreztek és kielégíteni óhajtottak, melynek mégis oly megragadólag, Eötvös gondolat- és érzésvilágával oly összhangzólag Montalembert előtt senki hangot nem adott.

De látjuk, nemcsak következtetjük e hatást Eötvösnek 1865 augusztus 28-iki leveléből. Megnyugtatja Montalembert-t, hogy küldött műveit — az egyik «Az északiak győzelme az Egyesült-Államokban», a másik «A szabad egyház a szabad államban» volt, — nemcsak megkapta, de utóbbit le is fordíttatta,¹ az elsőről «Politikai Hetilap»-jában maga írt.²

Montalembert augusztus 12-iki levelében elpanaszolta, hogy «nyilvános életének ez az utolsó eseménye, mily sok

¹ Szabad egyház szabad államban. Gr. Montalembert... beszéde. Az eredeti után közli Matkovits Pál. 1864. Gr. Károlyi Istvánnak ajánlva. 89. l. — A fordítás már 1864-ben megjelenvén, minthogy M. az eredeti megküldését csak 1865-iki levelében említi, azt kell föltenni, hogy E. könyvárusi úton megszerezve vett arról azonnal tudomást s kívánta a fordítását.

² Az ismertetésre a «Heti Lap»-ban nem birtunk ráakadni.

kedvetlenséget, árulkodást okozott neki Rómában és egyebükt. Azért mégis megmarad meggyőződése mellett, hogy a katolikusok azon a vonalon túl, melyet nekik megjelölt, másutt nem kereskedhetnek, hacsak hiábavaló sajnálkozásban vagy még hiábavalóbb álmodozásban nem akarják erőiket emészteni és a modern társadalom minden életrevaló tényezőjét elévült követelésekkel vagy annak főlháborító védelmével keseríteni, ami egy örökre elmúlt időben amúgy is a legszomorúbb volt».

Montalembert csak ennyit mond, életének e beszéddel befejeződő tragédiáját nem tárja föl Eötvös előtt; csak vagy 10 éve ismerjük a bizalmas megrovást, mely azért Rómából érte;¹ de az ügy bizalmasan folyván, közte és a Szentszék között, ő is úgy kezelte s tartózkodását Eötvös irányában is megőrizte. Az 1864-iki Syllabus-ról, melynek 55. kárhóztató cikke egyenesen Montalembert malines-i tétele ellen irányul, érdemlegesen szintén nem nyilatkozik, csak 1865 szeptember 15-iki levelében említi mellesleg, hogy a liberális katolicizmust védő, az ő befolyásával és támogatásával megjelenő folyóiratnak, a «Correspondant»-nak előfizetői a Syllabus dacára szaporodnak. Eötvös is 1867 óta tartotta e folyóiratot s levelezésében Montalembert-tel többször hivatkozik reá.

Eötvös e panaszokra augusztus 24-iki levelében reflektálva, miután csatlakozását nyilvánította Montalembertnek e megnyilatkozásában kifejtett igaz, nemes eszméihez, melyeket egykor minden katolikus magáévá fog tenni, kéri Montalembert-t, «ne csügghessék az ellene fenekedők. Régi tapasztalat, melyet Jeromos óta egyházunknak legragaszkodóbb hívei tettek, hogy az egyház nevé-

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 362—377. l.

ben éppen azokat támadják legjobban, akik annak a legnagyobb szolgálatokat tették.»

Miképen vált a liberális katolikusoknak a malines-i beszédben letett hitvallása Montalembert belső életének tragédiájává?

E beszéd indító okai, a mély érzés, mely sugallta, a következtetések, melyekre jut, egész szellemi légköre teljesen összehangzók Eötvös lelki világával. Ha nem egyenesen ösztönzői, mindenestre gyámolítói voltak autonómikus egyházpolitikai irányzatának. Nem lehet ezért mellette érdemleges vizsgálat és tájékozódás nélkül hamarosan elhaladni.

Montalembert, a Napoleoni abszolút uralom indirekt támadása mellett, az egyháznak elhelyezkedését az új állami és társadalmi rendben akarta az ifjúsága óta sok küzdelemmel védett eszmény szerint kijelölni, amint e rend Európaszerte akkortájt mindenütt többé-kevésbé azon elvek értelmében kialakult, melyekkel a nagy francia forradalom utra indult s melyek alapul szolgáltak a 48-iki forradalmak nyomán bekövetkezett rendezéseknek. Továbbá meg akarta nyugtatni a félenk katolikusokat, hogy vallásuk a haladással, a szabadsággal megfér a közélet új rendjében is.

A közéletnek ez az új rendje — úgy látja — a demokrácia. Abszolút monarchia, theokrácia, arisztokrácia egyaránt lehetetlenekké váltak. A demokrácia létezik, sőt egyedül létezik, mint a vízözön, folyton árad, mindent elér, mindent elborít.

A demokráciának ez óceánjára egyedül az egyház merészkedhetik, mert oly iránytűvel bír, mely soha nem hajlik el, és oly kalauzzal, aki soha nem téved. Ezt a demokráciát meg kell javítani a szabadság

által, mert csak az egyenlőséget vette föl magába, a szabadságba meg kereszténységet kell beoltani.

Lesz harc itt is, lesznek veszélyek, amint voltak a császári Rómában, a hűbériség idejében, az újkori abszolút királyságok alatt; de nem kell tőlük megijedni. A katholicismusnak ki kell békülnie a demokráciával, de csak a szabadelvű demokráciával, nem a császári demokráciával, mely egyenlősít, de szabadságot nem ismer. Az általános szabadság az egyházra is a legfőbb szükség, a demokráciára is, kiváltságot előbbi sem követelhet. Belgium akkortájt megcsodált alkotmánya, az akkoriban közkeletű jelszó: «Szabadság, mint Belgiumban», jó anyagot szolgáltatnak érveléséhez, melynek ez a lényeges menete.

A legutóbbi századok története mutatja, mily hiú volt minden kísérlet, mely az egyház elleneit a trónnal való szövetség és ebből eredő kiváltságok által akarta legyőzni.

IV. Henrik nantes-i ediktumával megszüntette az egyház és a királyság szoros szövetségét s tért nyitott a lelkiismereti szabadságnak. A vallási türelemnek ez az ediktuma, egyben a katolikus szellemnek, az irodalomnak, a jótékonyságnak azt a dicső századát szülte, mely Szalézi Szent Ferencsel kezdődött és Fenelon-nal végződött. XIV. Lajos visszavonta ez ediktumot, szoros kapcsolatot létesített az állam és egyház között, mely utóbbinak szolgátságát foglalta magában s egy század múlva végpusztulásához vezetett. A nantes-i ediktum visszavonása nemcsak gyűlöletes eretnek üldözésnek, hanem sok hipokritaságnak s a klérus romlottságának is okozója volt.

Az egyház a társadalomnak vagy államnak egy formájához sincs kötve, mentől függetlenebb, mentől kevésbé szorul a hatalom támogatására, annál erősebb.

A demokrácia sok veszélyt rejt magában: a forradalmi szellemet, az egyformásítás szenvedélyét, az irigységet az egyéni kiválóság, az egyéni birtok iránt, a közhatalom szertelen összpontosítását, a hivatalnoksereg megnövekedését.

Ezek a veszélyek egyaránt fenyegetik a világi társadalmat s az egyházat. Az egyház szabadsága benső szolidaritásban áll ekként a közszabadsággal, s ez nagy haladást jelent.

Az új társadalom jogos, szabadelvű iránya is az erkölcsi erőkifejtés és az egyéni felelősség elvén nyugszik, ugyanazon elveken, melyek a keresztény életé is s melyeket az okosság, az igazságosság, a mérséklet, az erősség neve alatt, mint sarkalatos erényeket állít oda.

A demokrácia alaptételei: az egyenlőség, a kiváltságok hiánya, a lelkiismereti szabadság, nem elégségesek a demokráciát fenyegető veszélyek leküzdésére. Az egyháznak sokkal több ereje van erre.

Mentől inkább demokrata valaki, annál inkább kell kereszténynek lennie, mert az emberré lett Isten valóságos és buzgó tisztelete mellőzhetetlen ellensúlya a demokrácia örökös törekvésének, hogy a magát Istenné tevő ember imádását állítsa föl.

A demokrácia az erkölcsi erőkifejtés és egyéni felelősség nagy elvein nyugodván, kérdi tovább Montalembert, ki mástól tanulhatná meg fegyelmezni ez erőkifejtést, meghatározni a felelősséget, ha nem a keresztény vallástól?

De nemcsak orvosszert nyujthat a katholicizmus a demokrácia bajai ellen, neki ugyan az az érdeke, amitől amazt megszabadítani kell. Az abszolutizmus, a centralizáció, a demagógia ellenségei a szabadelvű demokráciá-

nak, csakúgy mint a katholicizmusnak. Viszont vissza-szorítani az államnak hatalmi túlkapásait, megszentelni a tulajdont, tisztelni az egyéni szabadságot, biztosítani az egyesülés, a társulás jogát; ezt kívánja a demokrácia haladása és megszilárdítása és ezt kell akarnia az egyháznak is, mert senki ennek több hasznát nem veheti.

Nincs oly szabadsága az új társadalomnak, mely ne lenne szükséges vagy hasznos az egyháznak. Talán az általános szavazat? Ellene a legkomolyabb ellenvetések tehetők világi szempontból, ő sem barátja, sőt áldozata; de nincs benne semmi megférhetetlen a keresztény igazsággal, sőt az egyház általa szélesebb befolyást nyer. A sajtószabadságról nem hiszi, hogy a jó könyvek, jó lapok jóvá tehetnék a rosszat, amit a rosszak okoznak, de a sajtószabadság adta nyilvánosság a gyöngék fegyvere, a legyőzöttek menedéke, az erőseknek, gonoszoknak, hazugoknak zabolája.

A vallásszabadságot nem abban a nevetséges értelemben pártolja, mintha minden vallás egyenlő jó és igaz lenne, vagy az egyház tekintélye nem kötelezné az egyéni lelkiismeretet.

Dogmatikus türelmetlenség és polgári türelem megállhatnak egymás mellett, az elsőre az örök igazságnak, a másokra az új társadalomnak van szüksége.

A rég megállapított igazság hive, hogy az erkölcsi szabadság képességgel ruház föl a jó és rossz között választani, de nem ad jogot a rosszat választani.

A vallásszabadság azt jelenti, hogy az állam köteles engem a választottam igazság gyakorlásában védelmezni, úgy egyéni létemet, mint testületi vallásgyakorlatomat illetőleg.

De a vallásszabadság sem korlátlan és állami oldalról a közbéke, a közerkölcs tekintetei mellett állhat fenn, melyeknek az állam az illetékes, bár nem csalhatatlan bírása.

Minden szabadság közt ez előtte a legbecsesebb s legfőbb dicsekvése, hogy ennek katonája volt. Sajnos, a katolikusoknál nem általános a lelkesedés a vallásszabadság iránt. Azt hiszik, keresztényellenes, holott az egyházzal együtt született, midőn az első pápa, szent Péter kimondta a «Non possumus»-t. Érte haltak meg vértanúink.

Katholikusok és protestánsok egyaránt vétettek elene. A példák egész sorozatával szolgál mindkét oldalról. Az a máglya, melyet katolikus kéz gyújtott, épúgy borzasztja, mint az a vérpad, hol a protestánsok annyi vértanút leöltek. A spanyol inquisitor, ki az eretnekhez így szól: «Igazság vagy halál! époly gyűlöletes előttem, mint a francia terrorista, midőn nagyatyámnak azt mondja: Szabadság, testvériség, vagy halál!»

Érvelésének végkijelentése: «Én tehát a lelkiismeret szabadsága mellett vagyok, a katholicizmus érdekében, minden habozás és mellékgondolat nélkül».

A szabadságot lehet-e kívánnunk az igazságnak, azaz önmagunknak, mert minden jóhiszemű ember azt hiszi, részén van az igazság? És megtagadhatjuk-e a tévelygéstől, vagyis azoktól, kik máskép gondolkoznak, mint mi?

Határozottan kijelenti: ezektől sem, bár érzi, hogy *incedo per ignes*, de álláspontját a fenti érvekkel törekszik igazolni.

A történelmi adatokban, a meglepő, időszerű vonatkozásokban gazdag, a szónoklat egész művészetével, a meggyőződés lángoló hevével elmondott beszéd azzal bocsátja

el hallgatóit: «MenjeteK a szabadság és igazság nevében azzal a meggyőződéssel, hogy az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs egyébre szüksége».

Montalembert most jelzett fejtegetéseiben megmarad kiindulópontjánál: az egyház elhelyezkedését az újkori társadalomban tárgyalja s a félénk katolikusok megnyugtatóására törekszik.

Beszédének ez a része is kényes tárgyat érint Róma szempontjából. Amellett az újkori állam és társadalom mellett, ennek oly eszméi, berendezései mellett foglal szenvedélyesen állást, melyek nevében a pápaság világi hatalmát, sőt tanait is főleg Olaszországban ostromolják.

Az a leplezetlen őszinteség, mellyel az egyház fogyatkozásaira az abszolút monarchia rendszerében rámutat, valamint a vallási kényszernek szenvedélyes kárhoztatása, a lelkiismereti szabadság lelkes dicsőítése, egyaránt ellenkezést támaszthattak Rómában, egyrészt IX. Piusnak, az újkori szabad alkotmányi intézmények létesítése körül 1848-ban tett tapasztalatai, másrészt a katolikus hit egyedül üdvözítő voltának tana miatt. A hangnem, melyben a beszéd tartva volt, egyes tételitől eltekintve, oly érzést kelthetett, mely az egyház nyelvén «*piis auribus offensiva*». Anatole Leroy-Beaulieu jól mondja: «Merészség volt a Nantes-i edictum apologiája, valamint a francia egyház tizenhetedik századbeli dicső virágzását a vallási türelemre visszavezetni. Talán több volt ebben a bátorság, mint az okosság».¹

Montalembert ugyan ismételve kijelentette, hogy nem mint theologus, hanem mint politikus beszél abban a Belgiumban, mely a szentszék tudtával az újkori tár-

¹ L. A. Leroy-Beaulieu, Les catholiques libéraux. 190. 1.

sadalom elveinek alapján áll s a lelkiismeret szabadságát alaptörvényileg biztosította, továbbá, hogy a polgári türelem elvének s a dogmatikus türelmetlenségnek egyaránt hive.

Egyre bizonykodik, hogy az újkor alkotmányi elveiért való küzdelme nem jelenti a multnak végképeni kárhoztatását, hisz Európa e multnak köszönheti, hogy keresztény maradt.

Montalembert, midőn az újkori szabadságért sikra száll, jól látja, hogy a szabadság semmiféle téren nem pusztá mentesség, nem is csupán hatalom tetszés szerint cselekedni, végül, hogy a szabadság a maga teljességében egyedül a jónak, nem a rossznak is a hatalma s ezt világosan ki is fejezi. A jót, a szabadság magvát, élető gondolatát ő a keresztény hit eszményeiben látja, de ebben keresi-e az újkor is?

Ezt a döntőpontot azonban már nem vizsgálja, azt sem, fogja-e a demokrácia a szabadságot a maga kénye-kedvétől, tetszésétől megkülönböztetni?

A szabadság teljessége helyett mindezek ellenére, midőn az állam és egyház szabadságát, elválasztásukat fejtegeti, a súlyt a szabadságnak csak egyik elemére, az egymás akaratától való mentességre, a szabadságnak egyik nemére, az egyénire helyezi s az egymástól elválasztottak viszonyát, e viszony elveit futólag érinti.

Róma álláspontjától egészen eltekintve, a beszédnek itt van az Achilles-sarka. Először annál fogva, mert nagy beszédének zárószava: «Az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs is egyébre szüksége»; a szabadságot nyilván csak negatív értelemben, mint másnak akaratától való mentességet, mint egyéni szabadságot veszi. A való, a teljes szabadság, egyéni és politikai formájában

azonban sokkal több, mint mentesség: az igazságnak, a jónak, a szépnek pozitív hatalma emberi teremtő akarat által megvalósítva. A negatív szabadság csak a magában álló, erős egyént elégítheti ki, a másokra szoruló, másokkal az állam, a társadalomban együttműködni akaró embereknek azonban pozitív szabadságra, vagyis az igaznak, a jónak, a szépnek határozott, közös alapirányára van szükségük.

Az egyes beérheti a negatív szabadsággal, a társadalmakat, nemzeteket, államokat alkotni akaró egyeseknek a teljes, pozitív szabadságra van szükségük, mely az egyéni világ köréből kivett közös eszményeik előtt minden hozzájuk tartozótól meghajlást, a törvény, a szokás alkotói részére a parancsolás hatalmát, vagyis nemcsak az egyénnek, de az egyszemélylé váló nemzetnek is kifelé függetlenségét, tagjai fölött pedig szuverénitását foglalja magában.

Montalembert is alattomban értetődőnek tartja s ezt jelzett szavaival érinti is, hogy a szabadságnak csak a jó lehet a célja; de következtetéseit mégis csak a mentesség szabadságából vonja le s nem számol a pozitív szabadság terén, valamint az egyéni és politikai szabadság közt támadható összeütközésekkel.

Hasonló Eötvös szabadságkonceptiója s ebből érthető meg elvi rokonszenvezésük s Eötvös nemzetiségi és egyházpolitikájának gyenge oldala. Érdemük elévülhetlen annak lelkes, egyben megcáfolhatlan megállapításában, hogy egyéni szabadság nélkül az emberi élet elveszti értékét, teremtő forrását, de a mellette való buzgólkodásban megfeledkeznek arról, hogy pozitív szabadság, vagyis hatalom nélkül, a szabadság magva, a jó nélkül a puszta mentesség állapotában az egyén tehetetlen marad,

gonosszá, értéktelenné válik, hogy a pusztá egyéni szabadság mellett, a politikai szabadság nélkül hiányzik a közéletnek lehetősége, az emberi életnek határozott, általános iránya, melynek körében érvényesülhet csak az egyén s mely nélkül az emberiség az anarchia állapotába süllyed.

Másodszor az gyengíti a beszéd erejét s teszi logikai épületét megtámadhatóvá, hogy elhagyva kiindulását, mely az újkori szabadság s a katolikus hit megférést, sőt szövetségét oly kimerítőleg hirdette, az állam és egyház elválasztására tér s ezt a tételét majd csaknem futólag tárgyalja,¹ végső gyökeréig nem kutatja.

Megelégszik e részben azzal, hogy az újkori állam is, mint a kereszténység az önerőre támaszkodás, az önellenőrzés, az egyéni erő kifejtés és felelősség elvén nyugszik s nem keresi, mi fog beállani, ha ez erő kifejtés célpontja, az önellenőrzés mérőszinórája, a felelősségrevonás jogosultsága tekintetében egyház és állam ellenkező irányt vesznek, ha az egyház és állam eszményei kizáró ellentétbe kerülnek.

Hisz az egyház és állam kölcsönös függetlensége, Montalembert kitétele szerint, az új társadalmaknak ez a főtörvénye nyilván csak addig maradhatna érvényben, amíg köztük az emberi élet legfőbb céljaira nézve fennáll az összhang.

E nehézséget azonban Montalembert nem veszi eléggé figyelembe, könnyen elsiklik fölötte. Elismeri, hogy a valóság egymagában nem elegendő az új világot megvédeni a fenyegető erkölcsi bukástól s midőn azt követeli, hogy a jelen társadalom a kereszténység oltalma alá menekül-

¹ A magyar fordítás 29., 33., 48., 67., 73. l.

jön, maga szolgáltat érvet elválasztásuk ellen, a köztük való kapcsolat szükségét és azt bizonyítja, hogy az állam és egyház függetlensége, elválasztása egymástól magában véve vajmi keveset, legfeljebb rövid fegyverszünetet jelent a legfőbb elvekbeni megegyezés nélkül, vagy azt, hogy az élet-halálharcot egymás ellen még kérlelhetlenebbül folytassák, azáltal, hogy mindegyik a másik iránti szövetség tekintetei alól felszabadulva, függetlenségében külön erőt merítve, többet árthasson a másinak.

Midőn a lelkiismereti szabadságot a közerkölcs és méltányosság világi korlátai közé helyezi, midőn az államot a közbéke és közerkölcs illetékes, ha nem is csálhatatlan birájának elismeri, hasonlóképp elválasztásuk lehetlensége mellett érvel. Csak hosszú beszéde végefelé enyhíti egyenesen, de megint csak mellékesen alapelvét, azzal a kijelentéssel, hogy az nem vonja maga után állam és egyház tökéletes elválasztását, még kevésbé tökéletes ellenségeskedését. Van a kettő között, úgy találja, lehetséges, jogos, sőt gyakran szükséges szövetség, mely komoly és tartós is lehet s Belgium a boldog ország, mely ez új rendszernek első s legkevesebbé tökéletlen példáját fölmutatta.

Midőn Montalembert Malines-i beszédével «A szabad egyház a szabad államban» elvét ilyképen proklamálja s szövetségüket esetlegesnek minősíti, a politikai gondolkodó, tervező itéletét a szónok heve homályosította el.

Azt hisszük, az állam és a vallás között, vagy pozitívabban szólva, az állam és az egyház közötti viszonyt esetlegesnek, csak kívánatosnak, csak gyakran — nem mindig — szükségesnek mondani, egyedül természetük tekintetbe vétele nélkül s csak akkor lehet, ha a cél nem

az emberi élet e két oldalának összhangzása, hanem egyiknek a másik általi megsemmisítése.

Mert minden hit az embernek az élet végső kérdéseire vonatkozó elveit s ezeknek megfelelő akaratirányát, cselekvőségét foglalja magában. Az állam pedig ugyan csak a végső kérdések nagy részének, abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, azzal a különbséggel, hogy a megoldás az államban nem a hite által vezetett egyes ember, hanem a közéletet élő embereknek egygyé vált nagy összzemélyisége által történik. Közük tehát a kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges.

Az emberi élet végső kérdéseitől legtávolabb fekvőnek látszó állami és társadalmi viszonyokban, a katonáskodás, az adózás, a tulajdon, a tőke, a népszapora-ság, a közegészségügy körül is, hogy csak néhányat említsünk, szóval az emberi élet világi oldalának egész területén a külsőt érintő állami működés a hit cikkelyeivel ellentétben vagy összhangban állhat.

Az emberi élet hitbeli és állami oldalát nem lehet végkép szétszakítani. A kapcsolatot köztük nem egyedül a közbéke, a méltányosság, a nyilvános erkölcsiség tekintetei alkotják, mint Montalembert hitte, hanem az emberi élet oszthatlan egysége.

A keresztényellenes hit is kívánni fogja, hogy elvei a külső világban is megvalósuljanak s állama azon lesz, hogy hitének — nevezzük Rousseau-val polgári vallásnak, vagy a mostani francia köztársaság terminológiája szerint, laikus morálnak — elveit, egész köz- és magánjogi, valamint családi jogrendszere, a közoktatás, nevelés, a közjótékonyosság intézetei, a gazdasági termelés és

vagyonmegosztás, sőt Rousseau és Robespierre gondolata szerint polgári kultuszcselekvények útján is törekedjék a külső életbe átvinni. A laikus francia köztársaság minden törekvése odairányul, hogy értelmileg, erkölcsileg egy Franciaországot hozzon létre dekrisztianizáló rendszabályai, intézményei által.

Nemcsak a szerzeteket kellett szétrobbantani, ezek felosztása után nem volt elég csak a volt szerzetésektől a tanítás jogát megvonni, a tilalmat a világi papokra is ki kell majd terjeszteni, sőt az egyházat magát meg kell szüntetni, mondja e laikus irányzat gondolatmenetét vázolni megkísértve Faguet, mert az egyház, ha mégis megmarad, nem fog szükségképen úgy gondolkodni, mint a kormány, «következésképp megtöri Franciaország «erkölcsi egységét» s ellenkezik XIV. Lajosnak Combes által felújított formulájával: «Egy a törvény, egy a hit».¹

A katolikus vallás természetesen viszont oly államot kíván, mely az élet köznapi viszonyaiba is bevigye hitcikkelyeit, amennyiben ezekkel szükséges kapcsolatban állanak.

A Montalemberti formula mögött rejlő gondolatnak abban van a hibája, hogy azt, ami örök, időlegesnek, ami időleg szükséges, azt örökre valóznak állítja oda. Róma époly kevéssé fogadhatja el, mint a vallástalan szabadgondolat.

Egyház és állam csak más utakon, más szempontból egy végcélra tör, a működési területük szoros elválasztása ennél fogva lehetetlen. Az egyházi és világi ügyek elkülönítése, mellettük vegyes ügyek elismerése jó szolgálatot tettek egy-egy időre a történelem folyamán, határ-

¹ Faguet. *L'Anticlericalisme* 255. l., továbbá 317. l. 283. l. 205. l. és 175. l.

villongások elkerülése végett, anélkül, hogy azokat jövőre, új körülmények fölmerülésekor megakadályozni tudták volna azon egyszerű oknál fogva, mert minden emberi ügy végelemzésben vegyes természetű s a legvilágibb viszony az egyháznak természetfölötti értékeit, működési körét érintheti és vizsont.

Egyház és állam szervezetileg elválaszthatók, sőt kívánatos, hogy lehetőleg elválasztassanak.

Az államnak az egyház törvényhozó, kormányzó, lelkipásztori szervei kinevezésére, vagyonának kezelése, ellenőrzésére való hatalma megszűnhet, sőt teljes anomáliává válhat, épúgy az egyháznak, mint ilyennek, az állam hatalmi szervezetébe való beillesztése, törvényhozó, végrehajtó közegei közé való fölvétele.

Ellenben nem szűnhet meg a terület közössége, az emberi élet, amelyen mindegyik munkálkodni hivatott, anélkül természetesen, hogy a két szervezetnek azonos területén való működése összezavarodnék.

A terület közössége mellett a működés függetlensége meg kell maradjon s megmaradhat azáltal, hogy az egyház hatalma a lelkiismeret, az államé a cselekedetek világában független.

Ha Montalembert csupán a politikai és polgári szabadság apologiájára s annak bizonyítására szorítkozik, hogy e szabadság a katolikus egyház függetlenségével, érdekeivel épúgy, sőt jobban megegyezik, mint százados szövetsége az abszolút monarchiákkal, tanát bölcselmi szempontból sem lehetne kifogásolni, s alig von magára Rómától megrovást, hisz egy relativ, opportunistá álláspontot foglalt volna el.

«A szabad egyház szabad államban» jelszó mögött azonban, bár nagyon is futólag, határozatlanul kifejtve,

a kettőnek elválasztása és pedig nem időleges kisegítő-eszközként, hanem magasabb, tökéletesebb rendezésként, bizonyos fokig abszolút elvként van odaállítva, ami nyilván nagy hiba volt. S ha így bölceleti szempontból nem kielégítő annak sem elve, sem rövides megokolása, Róma az ő százados hagyománya, doktrinája mellett, épen midőn világi hatalmát a legnagyobb veszély fenyegette, még kevésbé nyughatott bele.

Montalembert mondását Malinesi-i beszédében: «a mi egyházunk képes szembeszállni a világ uraival, a césárokkal úgy mint a demagógokkal, melyek mindketten el vannak ragadtatva a két hatalom rémítő összezavarásától, minden zsarnokság eszményképétől», könnyű volt a pápa világi hatalma ellen is fordítani. Montalembert nyomtatásban közzétett beszédének e pontjához csatolt utólagos magyarázatban szükségesnek látta is tiltakozni. A két hatalom elkülönítése, így érvelt lényegében Montalembert, veszte lenne az egyházi hatalomnak, mert szabadsága állami fenység nélkül csak az adott szó szentségén, melyet meg lehet szegni s idegen hatalmon nyugodnék, melyet ellene lehetne fordítani, ha az egyház fejének nem volna állami szuverén hatalma. E szuverénitást emberi bölcsesség, az idők tapasztalata, Isten keze adta ezer év óta az igazi egyház fejének, az ő örökében a kétféle hatalom egyesítve van, hogy másutt mindenütt elválasztva legyen.

Hívőbb kor talán elfogadta volna a kivétel megokolását, melyet Montalembert itt fölállított, a vallásilag oly indifferens, sőt vallásellenes tizenkilencediknek nehéz volt ezt az új társadalom elvei nevében követelt elvvel, az állam és egyház elválasztásának elvével összeegyeztetni.

IX. Pius soká habozott. Az abszolutista császársággal szövetkezett francia püspökök ostromolják, hallassa

kárhóztató szózatát, csatlakoznak hozzájuk angolok, belgák, irek s a brüsseli nuncius Ledochowsky. Nagy buzgalommal küzdenek azonban a malinesi beszéd kárhóztatása ellen a pápánál jeles világi és egyházi katolikusok, köztük a legnagyobb hévvel Dupanloup, mert a beszédben nem találtak az egyház tanaival ellenkezőt, egyben hivatkozva Montalembertnek az egyház körüli nagy érdemeire s a vészes következményekre, melyeket a közszabadságnak elítélése világszerte maga után vonna.¹

A pápa középutat választott. Antonelli államtitkár útján nem nyilvánosan, nagy kimélettel, az egyház körüli érdemeinek elismerésével értesítette, 1864 márc. 5-én, hogy beszédében az egyház tanításával, a szentszék nyilatkozataival ellenkező tévedések foglaltatnak, így a Nantesi edictum, a lelkiismeretszabadság, az állam és egyház elválasztásának magasztalása. A pápának igen nehezére esik, hogy Montalembertnek, az egyház oly mély vallásosságú, odaadó hűségű fiának ezeket tudtára kell adni, de bizton hiszi, hogy Montalembert iparkodni fog beszéde tévedéseinek szomorú következményeit eloszlatni, megszüntetni.²

Montalembert-t megdöbbenti s mélyen lesújtja e levél. Röviden azt felelte az államtitkárnak: «Megdöbbenésem s fájdalom nagyságát csak az egyház iránti odaadásom és szentséges feje iránti fiúi engedelmességem mulhatja felül. Keresni fogom s talán találok alkalmat, hogy ennek újabb jelét adjam: ez a remény az egyedüli vigasztalásom Eminenciád levele olvasta után».

Montalembertnek e tiszteletparancsoló megadásával szeretett egyházának tekintélye előtt nem ért azonban

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 360., 361., 369—372. l.

² Lecanuet, 358—374.

véget nagy szomorúsága beszédének kárhoztatása miatt. A bizalmas megrovás remélni engedte, hogy a szentszék nyilvános kárhoztatásától megkíméli. Ám ez is bekövetkezett, ha nem is egyenesen személyére, beszédére, de igen annak főtételeire nézve. December 8-án megjelent a *Quanta Cura* encyclica s függelékeként a pápa által kárhoztatott 80 tételnek máig vitás értelmű jegyzéke, *Syllabus*-a.

Az 55., a 77—80. tételek Montalembertnek a lelki ismeretszabadság, a sajtószabadság, az állam és egyház elválasztása, a modern haladás, a liberalizmus, a civilizáció tekintetében 30 év óta lelkesen védett álláspontja ellen irányultak.

Nemcsak Montalembert és hívei rezzentek föl a *Syllabus*-ra, még inkább, csakhogy természetesen ujjongó örömmel, Európának vallásilag indifferens, szabadelvű világa. A katolikus egyháznak kiengesztelhetlen ellentéte a haladással, a liberalizmussal, a civilizációval, így hirdették hangosan, dogmailag kimondatott s az új társadalomnak küzdelme életre-halálra az egyház ellen igazolva van.

A *Syllabus*-nak dogmai értéke, de ettől eltekintve, valódi értelmét máig fennálló, megjelenésekor még erősebb kételyeket hasztalan iparkodott Orleáns nagy püspöke, Dupanloup hatalmas iratával: «A szept. 15-iki *Conventio* és dec. 8-iki *Encyclica*», eloszlatni és különösen az újkori állam szabadságait, a haladást, a civilizációt illető tételeit enyhíteni.

A katolikus világ liberális táborában örömmel fogadták Dupanloup magyarázatait, mely szerint az *Encyclica* a keresztény világ eszményét rajzolja, amidőn megvan a hitesség, de ennek hiányában, anélkül, hogy ideál-

járól lemondana, megengedi a hívőknek, hogy az idő körülményeihez alkalmazkodjanak és a modern államok szabadsági intézményeit elfogadják, a vallás, a jog szolgálatára fölhasználják. Továbbá, hogy midőn az egyház valamely tételt kárhoztat, nem egyszerűen tagadja azt, hanem valami mást állít. Így, midőn elítéli a tételt, hogy a pápának ki kellene békülni a modern haladás, liberalizmus és civilizációval, nem azt mondja, ezek abszolút rosszak, nem azt itéli el, ami bennök jó, csak azt, ami rossz, amint ezt 1861-iki *Iamdudum cernimus allocutio*-jában, ahonnét e tétel véve van, maga IX. Pius tette.

A sajtószabadság korlátlanóságát az államok sem fogadják el. A vallási indifferentizmust a pápának el kell itélnie, ami nem jelenti az alkotmányokban biztosított vallásszabadságnak is kárhoztatását.

Szóval az egyháznak örökérvényű *thesis*-eivel szemben állanak az időviszonyok nehézségei, a *hypothesis*-ek, amidőn *thesis*-ei megvalósíthatlanok s az ilyenek között az egyház kijelenti, hogy a velök ellenkező rendezéseket is *tolerari posse*.

A Syllabus-ban elítélt tételek is tehát csak kontradiktorius, nem kontrer ellentétben állóknak tekintendők.

Dupanloup értelmezése, melyet a pápa csakhamar annak megjelenése után, febr. 5-iki brevejében dicséretekkel halmozott el, nem bírta Montalembert-t megnyugtatni. Kétkedik, vajjon a püspök a pápa gondolatát teljesen kifejezte-e? Lelkéből örült ugyan Dupanloup sikerének, hisz a pápán kívül 630 püspök, köztük Pecci bíbornok, a leendő pápa, XIII. Leo fejezte ki hozzájárulását adott magyarázatához. De az első csapás lesújtó hatásától, melyet a Syllabus megjelenésekor érzett, szabadulni nem tudott. A katolikus liberálisok másik két főemberével,

Brogie herceggel, Cochinnel, úgy látja, ügyük végkép veszve, annak sajtóorganumát, a Correspondant-t is be kell szüntetni s Falloux, Foisset, Meaux minden erejüket meg kell feszítsék, hogy e lépéstől visszatartsák, mely a passzív ellenállás helyzetének elfoglalása lett volna. Montalembert enged, de mélyebben érzi megaláztatását, mint 30 év előtt, mert egy hosszú élet küzdelmének megtagadását látja a Syllabus-ban, míg végül a zsoldárossal a «Bonum mihi, quia humiliasti me» igazságában, a vallásos megadás, az alázatos alávetés szükségében keresi lelke nyugalma.¹ Leküzdi büszkeségét, ellenáll minden kísértésnek, «hisz az egyház katonája volt s fia akar maradni».²

Csak a jövő aggasztja. «Meglássa, így ír Dupanloupnak, hogyan fogják elleneink a Syllabus-t fölhasználni. Ez lesz harci kiáltásuk. Egy század múlva is kihívásként fogják odadobni gyermekeinknek.»

Montalembertnek igaza volt. A Syllabus azóta folyton a fegyvere az egyház ellenségeinek. Bármint ítéljen valaki Montalembert álláspontjáról az állam és egyház elválasztására nézve, a Syllabus katolikus szempontból a leginopportunosabb időben, szövegezésére nézve is a legalkalmatlanabb formában jelent meg. Az eredeti szövegből «kiszakított, néha megrövidített, ennél fogva homályos és kétértelmű tételek a hívők elé adva, szinte rejtvényeknek látszanak».³

Hatása csakugyan napjainkig ér. Az egyház ellen 1904-ben megindult francia harc a Syllabus csatakiáltásával volt teljes. Jaurés a kereszténység végleges kiirtásának szükségességét azzal indokolta, mivel a Syllabus-

¹ Lecanuet id. m. III. köt. 384—386., 390. l.

² U. o. 394. l.

³ Lásd A. Leroy-Beaulieu, id. m. 197. l.

nak kétségkívül az evangéliumban van a csirája s Faguet gúnyosan emlékezteti Jaurést és laicizáló hiveit, hogy ha mindenáron *egy Franciaországot* akarnak, melyben ne legyen sem értelmi, sem erkölcsi tekintetben semmi eltérés, el kell törölniök laikussá teendő egyetemeiken is a tanítási szabadságot s ha Franciaország értelmi és erkölcsi egységének Syllabus-át nem is fogják merni a «Moniteur»-ben közzétenni, kéz alatt fognak annak felügyelőik és dékánjaik útján érvényt szerezni.

A Syllabus-nak inopportünus megjelenése, értelmének homályossága nem változtat azonban Montalembert tételének elvi hibáján. Ez volt tragédiájának oka, mely egyben a liberális katolikusoknak 1830 után a második nagy vereségévé vált, mint egy laikus ellenpárti laicizáló irányú történetírójuk nevezi.¹

A liberális katolikusok veresége egész teljességében akkor mutatkozott, midőn később a politikai téren abszolutista, egyházi téren túlzó autoritativ és centralista irányú katolikusok látszólagos győzelmüket teljes mértékben kihasználni törekedtek.

Dupanloup iratát mindjárt megjelenése után Antisyllabus-nak s a liberalizmust a manicheismus egy nemének nevezték. Az idők folyása alatt a liberalizmusnak még veszélyesebb jelleget iparkodtak adni az egyházi ellenpárt részéről. A belga Hemptine szerint a liberalizmus minden vallásos befolyás kizárása a társadalmi viszonyokra, a spanyol Sardá y Salvany magyarra is fordított művében a legáltalánosabb és legradikálisabb eretnekségnek mondja, mely az embert függetleníti Istentől, melyet követni nagyobb bűn, mint a gyilkolás, a rablás,

¹ G. Weill, *Histoire du catholicisme liberal en France*. Chap. VIII. 158—202. 1.

az olasz Liberatore, a tekintélyes theologus szintén eretnekséget, a jelenkor nagy eretnekségét látja benne. S e szertelenségek ma is, nálunk is még mindig kísértenek.¹

Ily szertelenségek csak azáltal váltak lehetségessé, hogy a liberalizmusnak a tudományban eléggé körül nem írt fogalmát, meg nem határozott tartalmát, ki nem mért területét önkényesen állapították meg. A liberalizmusból, mely eredeti értelmében, amint történetileg föllépett a világon, egyszerűen az állami beavatkozásnak lehető megszorítását, az egyénnek az állammal szembeni szabadságát, a kiváltságok hiányát és a társadalmi szerkezet munka- és vagyonmegosztási elvének az egyéni tulajdon, az egyéni szabad kereset szellemében való meghatározását jelenti, valóságos világnézetet, a vallási és világi ügyekre egyaránt vonatkozó Credo-t kovácsoltak.

A liberális irány a szabadsággal függ össze kétségtelenül. De van-e fogalom, van-e emberi törekvés, mely iránt nagyobb volna az emberek között az eltérés? Akár a szabadság célját és így sokféle fajtát, akár terjedelmét, akár lehetőségét, akár forrását vegyük. Az egyéni, valamint a társadalmi és politikai szabadság, az egyéniben, megint a lelkiismereti, az erkölcsi, a tudományos, a művészi szabadság, a társadalmiban a munka, a tulajdonnal való rendelkezés, a társulás, az iskolatartás, az egyházzá alakulás szabadsága, a politikaiban a monarchikus és a republikánus, az arisztokratikus és demokratikus szabadság iránt bizonyára a legeltérőbbek lesznek az emberek felfogásai, óhajtásai, törekvései.

De ami nem kevésbé bizonyos az, hogy a szabadság e különböző fajainak nagyobb részénél a világnézet,

¹ L. magyar Sion. 1902. évfoly. 339—377. l. A liberalismus, mint szellemi forradalom.

a vallásos hit nem az egyenesen döntő s az egy valláson levők, legyenek katolikusok vagy protestánsok, sőt valóságilag egészen közönyösek, vagy épen vallásellenesek a liberalizmus, különösen az egyéni szabadság sok követelményében megegyezhetnek.

A liberalizmusnak egyenes, közvetlen kapcsolata a világnézlettel csak a vallási, az erkölcsi, a tudományos szabadságnál van, a többi szabadságnál a kapcsolat csak közvetett s a társadalmi és politikai liberalizmusnak azonosítása az előbbiekkal valóságos eszmezavar, a tények félreismerése.

Igaz, a liberális individualista irányzat, a szabadságról alkotott koncepciója által, lehet, válhatik világnézletté is és pedig a vallásos hittel, a keresztény világnézlettel ellenkező életiránnyá. Akkor áll ez be, midőn az egyént minden természetfölötti tekintély hatalma alól felszabadítja, midőn az egyén szubjektív vélekedésének autonómiáját, szuverénitását az ember egész életére, végcéljára vonatkozólag követeli. A történelem folyamán azonban nem így lépett föl s ha később a szabadság evolúciója ily irányt vesz, nevet is cserél s a monizmus, laicizmus, szabadgondolkodás lobogója alatt folytatja harcait.

A liberális elnevezés, mint egy politikai irány, sőt világnézet jelzője Spanyolországban tűnt föl először a múlt század elején. Midőn itt a francia uralom 1813-ban megszűnt, a trónjára visszahelyezett VII. Ferdinánd eltörölte az 1812-iki alkotmány szabadságait, melyekben a francia forradalom elvei nyertek kifejezést s korlátlanul kezdett uralkodni. Híveit servileseknek, ellenzőit, az 1812-iki alkotmány védőit liberaleseknek kezdték nevezni. Voltak ezek között nagy számmal vallásellenes, szabadgondolkodó elemek is, csakúgy, mint később az 1830-iki

belga forradalom liberálisnak nevezett pártja körében, akik Belgiumnak tervezett liberális alkotmányát a vallás, az egyház ellen kívánták fordítani.

De ily törekvés s az állami és társadalmi szervezetre vonatkozó liberális elvek közt nincs belső okozati összefüggés. A történelem e részben igen világosan beszél. A liberális elvű belga alkotmány tette a belga katolikusok nagy hatalmát lehetségessé, amint a hasonló elvű észak-amerikai unió alkotmánya az amerikai katolikusok bámulatot megerősödését.

Amit a liberalizmusnak katolikus stigmatizálói szemére vetnek, hogy a liberalizmus segítette elő a közéletnek vallásellenes berendezését s a hitetlenség terjedését az emberek lelkében, ugyanez a XVIII. század abszolút monarchiáiban nemkevésbé előfordult, anélkül, hogy a monarchia autoritativ irányának a vallásellenesség alkotó eleme lenne. A trón és oltár gyakori szövetsége épp az ellenkező irányzat példája.

A liberális irányzatnak genuinus értelme az állami életben semmi vallásellenest sem foglal magában. Ellenkezőleg, az egyén hitének védelme az állam, a pogány vagy más vallású állam kényszere ellen, az egyén lelkiismereti, vallási szabadságának biztosítása, egyházának messze-terjedő autonómiája által. Amint világi tekintetben is a liberális irány minden egyén egyenlő szabadságának, lehető egyforma önrendelkezésének biztosítása akár hatalmas magánemberek, akár az állam tulhatalma, önkénye ellen, jöjjön ez bárhonnét, a parlamenttől vagy egy abszolút királytól.

Angliában, hol a whigek haladtak a liberális, az egyén önrendelkezését a közzel szemben védelmező utakon s akiktől kölcsönözték az európai kontinens hasonló irányú

államférfiai a XIX. századi alkotmányok alaptételeit, a század 30-as éveig a liberalizmusnak nemcsak a neve, de még inkább hiányzik vallásellenes jellege. Sőt az angol liberalizmus egyenesen vallásos irányt jelent: a *presbitéri*, a nonconformista protestánsok törekvéseit a portestáns *episkopalisták* ellen.

S Franciaországban is a múlt század elején, mikor annak viszonyai között az akkori liberális irány és vele együtt a neve feltűnik, a keresztény vallást megsemmisíteni törekvő, a laikus vallást mindenkire rákényszeríteni vágyó jakobinizmus s a minden polgári szabadságot üldöző cézári önkény elleni állásfoglalást, az egyén önrendelkezésének biztosítását kívánó irányt jelenti.

Mint a jakobinizmussal és cezárizmussal szemben még gyenge, a liberális név alatt megjelenő mozgólódást gúnyolja Le Brun e versében:

Quest-ce que ce mot «liberal»,
 Que des gens d'un certain calibre
 Placent toujours tout bien que mal?
 C'est le diminutif du libre.

A francia közélet száz év múlva visszatért a XIX. századeleji világnézleti ellentéteinek állapotára s a mai Franciaországban a liberálisok a lelkiismeretszabadságnak, a keresztény vallásnak csekélyszámú tagokból álló pártját teszik a Franciaországot laicizálni akaró radikálisok, szabadgondolkodókkal szemben.

Montalembert túlzó katolikus ellenfeleinek támadását az ő politikai liberalizmusa ellen, gyűlölködését személye ellen, csakis a rabulisztika vagy az értelmetlenség magyarázhatja.

Montalembert viszont akkor tévedett, midőn egyéni, negatív szabadsága, politikai liberalizmusa, ennek külön

formulája, «Szabad egyház a szabad államban» által az állam és egyház ellentéteit megoldhatónak gondolta. Nevezetesen, midőn a hitet érintő világi dolgokban, az egyháztól elvált állam részéről a teljes elvi semlegesség lehetőségére s a lehetségesnek is — ha az államban a hatalom a vallásellenesek kezébe jut — lelkiismeretes betartására számított. Amint tévedtek a belga katolikusok is hasonló irányban, akik a belga alkotmányt 1830-ban létrehozták. Az alkotmányozó gyűlés 200 tagja közül 140 a katolikus, vagy ellenfelei nevén, a klerikális párt-hoz tartozott.

E nagy többség azt hitte, hogy az egyház és oktatás szabadságának, az egyház vagyoni létének biztosítása elejét veszi minden veszedelemnek, mely az alkotmány többi szabadságaiból, az államnak világi dolgokra vonatkozó hatalmából a vallásra származhat.

De tévedtek a nem vallásos irányúak is, akik az egyházzal minden főkérdésben együttműködő katolikusoktól magukat a liberális jelző által különböztették meg. Azt hitték, hogy az államnak és egyháznak egymástól való negatív szabadsága, függetlensége folytán a világi életnek külső állami szabályait szabadon állapíthatják meg az egyháznak biztosított szabadság dacára is, hogy azzal összeütközéseik nem lesznek. Akkor még nem tudták, hogy «a liberalizmusnak, mint minden politikai rendszernek, megvan a maga vallása, vagy ha ez nem, legalább is van filozófiája».¹

A belga buzgó katolikusoknak kiegyezése a vallásilag lanyhább, részben vallásellenes belga liberálisokkal, uniójuk a «Szabadság mindenben és mindenkinek» jelszava

¹ L. Goblet d'Alviela, Cinquante ans de liberté.

alatt a hollandok ellen 1828-ban, mely jelszó a belga címerbe «*L'union fait la force*» változattal került belé s szolgált 1830-ban létrejött alkotmányuk vezérelvévé, a szabadságnak benne elfogadott, tisztán negatív, egyéni természeténél fogva kellett mindkét pártra csalódással, az idők folyamán mutatkozó kölcsönös tévedésüknek föl ismerésével végződni.

Az 1830-iki unióban s az alapján keletkezett alkotmányban a két párt egyaránt csalódott, de különösen a liberálisok, akik azt az 1830-iki nagy megcsalatlásnak, «*la grande duperie de 1830*» nevezik.

A csalódásuk oka abban rejlik, hogy azt hitték, lehetséges, a nemzeti életet külső és belső oldalai szerint állam és egyház között felosztani és hogy a szabadság épen e negatív megosztásban, állam és egyháznak egymás mellett bármily különböző irányban mozgó életében rejlik.

Ily szabadságban egy magas, közös cél: a belgák nemzeti létének kivívása érdekében ideig-óráig meg egyezni, hogy állam és egyház közti surlódások megszűnjenek, nem volt oly nehéz, mint oly szabadságban, mely e két nagy életkör önállóságának fenntartása mellett összeműködésüket pozítive is bírja előre biztosítani az emberi rendeltetés elérésére.

Montalembert nemes buzgalmának tárgyi hiányossága, az egyház és állam elválasztásának abszolút elvként való odaállítása magában hordta az erős megtámadások, a szenvedélyes elítélések magvát. A gyűlölködő kárhoztatás azonban, melyben lelkesedését az újkori alkotmányos szabadságért, a katholicizmus és a demokrácia szövetségéért a Syllabus zelosus kommentátorai részesítették, amily rövidlátó, elvakult, épp oly igaztalan volt.

Személyes érzékenységén kívül, mely malines-i nagy vállalkozásának titkos és nyilvános kudarca alatt oly nagyon szenvedett, főleg aggodalma szeretett egyháza miatt sugallta Montalembert-nek Eötvöshöz intézett 1865 augusztus 12-iki lemondásteljes, keserű levelét. Mi lesz — ez volt levelének értelme, a hitközöny folytán elárvult, ellenfelei által erősen ostromlott, elfogult, hivei által ily szerencsétlenül védelmetezett egyházából a művelt osztályok körében ?

XIII.

Montalembert hatása Eötvösre a magyar katolikusok autonómiájának kezdeményezésében.

Montalembert aggodalmát Eötvös átértette s aug. 24-i levele melyben Szent Jeromos hasonló sorsával vigasztalja a szenvedett támadásokért, eléggé mutatja, hogy azt át is érezte, ha nem is oly mélyen, mint amaz.

Eötvöst, Montalembert mélységes szomorúságának, nyomasztó aggodalmának híre akkortájt éri, midőn komolyan föltámad a reménység, hogy hazájának lehullának nehéz láncai. Egész lelkét e remény tölti el 1865-ben.

Mégis oly mélyek a köztük levő lelki rokonságnak gondolati és érzelmi gyökerei, hogy a malines-i beszéd s ami vele kapcsolatos, az egyháza jövődjé miatti aggodalom, különösen Rómának a XIX. század szabadsági törekvései ellen az 1864-iki Syllabusban elhangzó hadüzenete után, elkísérik Eötvöst a sírig.

A francia és a magyar világnak annyira más közállapotain kívül a két barát lelki egyéniségének egésze magyarázza azonban a vallás és egyház bajai irányában tanúsított különböző viselkedésüket.

Eötvös egyházának igaz hive volt, Montalembert ennél sokkal több : harcos katonája. Sírírata a Picpus-zárda temetőjében : «Hic requiescit expectans resurrectionem bonus miles Christi Carolus de Montalembert», nem hivalkodás.

A vallás alapja és végső irányzója Eötvös életének, melynek azonban az egyéni, a családi érzelmek világa, a tudományos kutatás a célpontjai. A közéleti problémák világi vonatkozásaik, bonyodalmaikkal teszik tartalmát. Egyéniségének benső, magábavonuló szemérmessége különben is egyenesen visszafojtja vallásának tüntető nyilvánulásait. Montalembert életét ellenben a XVIII. századvégi nagy vihar által megingatott katolikus vallás restaurációja tölti be egészen. A polgári és politikai szabadság, melyért lelkesedik, e restaurációnak szükségképeni követelménye, de a vallás az ő bensőségénél, a benne az isteni kegyelem által támogatott egyéni jó szándék, elhatározás önkéntességénél fogva reá nézve e szabadság annak természetes folyománya. Egyéni életében a vallási szükséglet lép minden egyéb fölött előtérbe. Vallásának szakadatlan hétköznapi gyakorlata, a láthatatlan isteni kegyelemnek az egyház nyújtotta külső jeleivel való sűrű érintkezés reá nézve minden költészetnél, minden bölcseslemnél, melyeknek értékét nem kicsinyli, igazabb, életadó tápláléka a léleknek.

Amily buzgó vallása benső, egyéni gyakorlatában, épp oly rettenthetlen, áldozatkész harcosa a fórumon. Eötvös hívő, Montalembert hitvalló.

Barátságuk dacára nagy ennél fogva a különbség, amint Eötvös a vallásra nézve, a Syllabus után s a vatikáni zsinat alatt, állást foglal. De nagy a különbség a lelki atmoszféránál fogva is, mely bennünket és a franciákat ekkortájt általában s különösen a vallásra nézve körülvelt.

Csak egy része maradt meg Eötvös és Montalembert levelezésének, utolsó levele 1869. évi június 6-áról kelt, néhány héttel a magyar kath. autonomia előkészítő kongresszusa megnyilta előtt. De ami megmaradt is, elegendő annak a hatásnak megítélésére, melyet Montalembert az ő politikai és vallásos egyéniségével Eötvösnek rokon lelkére gyakorolt és őt az állam és egyházzól még személyes ismeretségük előtt alkotott fölfogásában megerősítette.

Trefort Ágost a képviselőháznak 1885. évi január 24-iki ülésében majdnem végzetesnek, mindenestre megtevesztőnek állította oda e hatást. Eötvösnek a katolikus autonomia körüli kezdeményezéséről szólva, azt külföldi hatásokra vezette vissza, e hatás pedig nyilván Montalembert-re volt értve, mert kivüle Eötvös ez ügyben más külföldivel nem állott érintkezésben.

Trefort Ágost ugyanis ez alkalommal, hivatkozva a legnagyobb intimitásra, melyben Eötvössel volt, különösen hangsúlyozta, mennyire megbánta e kezdeményezést¹ Eötvös az utolsó években.

Nehéz dolog Trefort-nak ünnepélyesen tett ez állításával szemben kételyt kifejezni. A tények mégis fölébresztik. Az autonomia megalkotására egybehívott kongresszus 1870 október 20-án gyűlt egybe s Eötvös haláláig, 1871 február 2-áig az autonomia tervezetének kidolgozására kiküldött, nem nyilvánosan tárgyaló huszonhetes bizottság sem készült el munkálatával, annak nyilvános tárgyalása pedig csak Eötvösnek halála után 1871 március 9-én vette kezdetét.²

¹ 1884—1887. Orsz. Nyomtatv. Napló. III. 206. idézve *Melichár*, A katolikus autonómia Magyarországon. 72. l.

² Lásd *Szemnecz E.*, Katolikus autonómia. 101. l.

Az is, ami az 1870 október 20-án egybegyűlt kongresszus előtt a tervező gyűlésekben történt, nem állott ellentétben Eötvös óhajtásaival. Az első tervező gyűlésen 1868 október 1-én Deák Ferencnek elfogadott indítványa azoknak megfelelő volt. Az autonóm gyűlés tagsági és választási szabályzatát kidolgozó 1869 június 24-iki kongresszusnak hasonlóképp Deák közreműködésével készült munkálata sem tartalmazott Eötvös elveivel ellenkező határozmányokat.

Az itt felsorolt tények, Eötvösnek 1869 június 6-iki levele Montalemberthez azt engedik gyanítani, hogy Trefort inkább arra akart rámutatni, mennyi baja, nehézsége, keserősége volt Eötvösnek az autonómia létesítése körüli akciójában, nem azt, mintha magát a célt, melyet maga elé tűzött, föladta volna. Csak úgy vehetjük Trefortnak e mondását Eötvös megbánásáról, mint magáét Eötvösét: Vajha a politikai élettel soha meg nem ismerkedett volna s magát egészen a tudománynak szentelheti!

Erre további bizonyosságunk is van.

Eötvös halála után több mint tíz év múlva, 1884-ben egyik bizalmas munkatársa, még akkor is kultuszminiszteri államtitkár, a «Magyarország helyzete az európai államrendszerben» című munka nagytekintélyű írója, Tanárky Gedeon adta meg annak a tervnek rajzát, amelynek alapján Eötvös bizalmas közlései szerint a magyar közművelődés alkotmányát fölépíteni szándékozott.¹

Mint beavatott adja e tervnek részleteit. Nem fél a diszkréció megsértésétől. «Nagy embereknek — úgy mond — még álmodozásait is érdekes ismerni. Neki mint utolsó beavatottnak pedig sietni kell, mert a természet

¹ Tanárky G., Emlékbeszéd Molnár Aladár fölött. 16—19. l.

rendje szerint már csak kevés alkalom kínálkozhatik — a hetvenedik éve felé járt — ez emlékek megújítására.»

Az egyház és az iskola Eötvös tervében az élő alapok, melyek egymást erősítik s egy cél felé törekedvén, elősegítik a művelődést a nép minden rétegében.

Hogy az egyház e föladatnak megfelelhessen, szükséges a vallásos érzület és érdekeltség fölélesztése, ahol hiányzik, és gyarapítása, ahol már létezik. Ez legbiztosabban elérhető a felekezeteknek engedélyezendő tágkörű önkormányzati jog által, mely a világi elemnek túlnyomó befolyást biztosít. A világi elem távol tartja a papi türelmetlenséget és mozdulatlanságot, másfelől összhangba hozza a felekezeti életet az állami élet kívánalmaival. A papi elemnek, hogy a mozgalmas önkormányzati élet körében kellő súlyát fenntarthassa, szélesb látkörű nevelést kell az egyetemen adni.

Az iskolák közvetlen vezetését az alakulandó autonómiákra rá lehet bízni, törvény állapítván meg a tantervezetet és tanrendet, a végrehajtás tekintetében pedig a kormányt illetvén a felügyelet.

Az állam az egyetemtől kezdve mindennemű iskolát állít, de csak azért, hogy az állami iskolák lehető tökéletességüknél fogva mintául szolgálhassanak s a felekezeteket s más iskolafenntartókat nemes versenyre ösztönözzék.

Az alkotandó közművelődési rendszerbe tartozott Eötvösnek az a terve is, hogy a vallás-alap mindenestől és végleg átadassék az autonóm kath. egyháznak, a tanulmányi alap pedig államivá tétessék oly megszorítással, hogy abból az addig kath. iskolák fenntartására és segélyezésére fordított összegek jövőben is erre a célra szolgáljanak, a többlet pedig a törvényhozás rendelkezése szerint állami vagy felekezeti iskolák segélyezésére fordíttassék.

Különös fontosságot helyezett Eötvös a magyar közművelődés épületében, mint Tanárky mondja, a legnehezebb oszlopkő, a katolikus autonomia elhelyezésére. Az alkotandó épület e részének epochalis jelentőséget tulajdonított, mely a magyar földön túl utánzásai mintául szolgált volna az egész világnak a legműveltebb világi elemek közreműködése és érdekeltsége által fenntartott autonóm nemzeti egyházak kialakulására, melyek egységüket fenntartva, a közös vallás s az ő befolyásuk mellett választott pápa által, átveszik az emberiség kormányzatát a vallás segítségével, amire a hierarchia egymagában többé nem képes.

«A művezető fáradt keze lehanyatlott s a mű csonkán maradt», — e szavakkal végzi Tanárky nagyfontosságú megemlékezését. Eötvösnek Tanárky megbízható közlése szerint a katolikus egyház világgállásáról alkotott ez eszménye csodálatos módon találkozik Montalembertnek 1869 végén hallatott óhajlásával, melyet ugyancsak egy tanú, Besson abbé jegyzett föl Róma kormányzatára vonatkozólag, melyben az olaszok hajlékonyságuk és türelmükkel nagy szolgálatokat tehetnek, de amelyben Montalembert több német tudományt, több francia életrealitást, több angol kezdeményező erőt kívánt.¹

Tanárkynak, azt hisszük, élethű képében a kath. autonomia nem mint Eötvös által föladvott, megbánt terv jelentkezik, hanem mint magyar kulturai eszményének szerves, kiegészítő része, mint annak legnehezebb oszlopköve, melyet csak a halál, s nem a dezillúzió nem engedett elhelyezni.

Tanárky vázlata a legpregnansabb kidomborítása Eötvös ideáljának, melyet «A XIX. század uralkodó esz-

¹ Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 456. l.

méi»-nek történelmi, állambölcseleti polemiái a kevésbbé jártas olvasó előtt szinte elrejtettek.

Az állami mindenhatóság ellensúlyozása a keresztény egyház, a pápaság által, az államnak az egyéni biztosság védelmére szorítása s az emberi haladás — Eötvös értelmében — egyetlen, igazi tényezőjének, az egyénnek föl-szabadítása a közhatalom gyámsága alól, az önkormányzat elvének követelése az állam és társadalmi téren, voltak ez ideál fővonásai.

Tanárky e légi képet néhány markáns vonással tette elevenebbé. Az egyházak autonomiája, ebben a papi és világi elem hivatásának kidomborítása, a pápaság olasz jellegének ellensúlyozása, de különösen az állam szerepének megjelölése az iskola tekintetében ily elevenítő hatásúak.

Az egyházra vonatkozó részletek önként folynak Eötvös állambölcseletéből, az iskolákra vonatkozók is. Mindazáltal utóbbi tekintetben nevezetes a Tanárky adta indokolás. Eötvös állambölcselete szerint az iskolatartás nem tartoznék az állam hatáskörébe. Egyesek, társulatok, egyházak, községek feladata arról gondoskodni. S ha azt mint gyakorlati államférfi mégis odavonta, nem esett-e következetlenségbe?

Nem. Csak kivételképen kívánja, hogy az állam az iskolával foglalkozzék, abból a célból, hogy mint a nemzeti élet legerősebb tényezője, mintaintézeteket állítson s ezáltal az egyéni előretörekvést, versenyt fölébressze, az egyén szabadságát erősítse.

Az egyéni szabadság biztosítása lévén Eötvös szerint az állam létoka, célja, az oktatás ügyébe való avatkozás is megokolható ez alapon, ha csak mintákat akar az oktatási intézetek tekintetében nyújtani s nem kívánja az oktatást «államosítani.»

Tanárky vázлата Eötvös közművelődési tervének egészéről, teljesen összhangzó ennek állambölcseletével. De egyezik 1867-ötai minisztersége alatt benyújtott javaslataival, a katolikus autonomia rendezését célzó lépéseivel, úgyszintén megnyilatkozásaival az országgyűlésen.

Trefort odavetett állítását az 1885 január 24-iki ülésben, hogy Eötvös az utolsó években mennyire megbánta a katolikus autonomia kezdeményezését, nem vehetjük abban az értelemben, mintha elvileg más álláspontra jutott volna, mintha a katolikus autonomia ügyét elejtette volna. Ellenben a Trefort kárhoztatta külföldi hatást vagy mondjuk rokonszenvezést Montalemberttel nemcsak Trefort szavaiból tudjuk. Eötvösnek Montalembert-tel váltott leveleiből egészen nyilvánvaló az.

Trefort csak azt érthette kijelentésével, hogy Eötvöst egész egyházpolitikája s ebben az iskolának kijelölt hely miatt ért értelmetlen ellenzés, sőt gyűlölködő támadás elkeserítette.

XIV.

Eötvös küzdelmei a «Szabad egyház» jegyében a 47-esekkel, a szabadgondolkodókkal, a protestánsokkal.

A támadások Eötvös ellen igen sokféle okból s igen ellentétes irányokból jöttek. A 48-iki törvényekből s az általuk szentesített vallási egyenjogúság és viszonyosság-ból kiindulva, további politikájában kifejezetten a «Szabad egyház szabad államban» szölam álláspontjára helyezkedett oly értelemben, mint azt Montalembert hirdette. Egyenlő szeretettel az egyház s az alkotmányos szabad állam irányában.¹

¹ 1868 június 24-iki képviselőházi beszéd.

Erős támaszra talált Deákban, aki többi közt az 1868 október 20-iki képviselőházi ülésben nagy határozottsággal és szokatlan melegséggel így kiáltott föl: «Szabad egyház szabad államban, ez az én jelszavam . . . A szabad egyház eszméje s a vallások egyenjogúsága azt kívánja, — így folytatta az egyházi bíróságok fölött támadt e vitában, — hogy a hon minden polgára, bármely hitfelekezethez tartozzék, szabadon élhessen saját vallása szabályai szerint, ha azok az állam céljaival nem ellenkeznek és mások hasonló jogait nem sértik . . . Ha vannak e hazában hitfelekezetek, melyek vallási szabályaik közé számítják azt is, hogy az ő házasságuk érvénye fölött a megállapított vallási elvek szerint egyházi bíróság ítéljen, helyes volna-e, ha a törvény azt mondaná: Te nem élhetsz válásod törvénye szerint, (nem lévén akkor a protestánsoknak házassági pörökre egyházi törvényszékeik, csak a katolikusoknak és a gör. keletieknek), mert én a formában egyenlőséget kívánok s ennek amatt föl kell áldoznod.»¹

Eötvös a szabad egyházat szabad államban, Montalembert életének tragikus végű főtörekvését nálunk a bevett egyházak s a polgárilag és politikailag egyenjogúsított izraeliták vallási autonómiája által vélte megvalósíthatni. Ennek folyományaként követelte a magánosok, a társulatok, az egyházak, de az állam részére is az iskola-tartás, a tanítás szabadságát.²

A szabadságát visszanyert Magyarországnak azonban hangulata, megértése, ideje egyaránt hiányzott Eötvös messzeható terveihez, melyek annyira szívéhez nőttek. Az 1849-iki katasztrófa által abbanmaradt 48-iki új al-

¹ Lásd Kónyi, Deák beszédei VI. köt. 52. l.

² 1869 december 9-iki, 1870 február 17-iki és 28-iki beszéd.

kormányának tulajdonképi életbeléptetése, Ausztria ellenzésének legyőzése, a 48-iki alkotmányba illesztett közös intézmények zavartalan működése útján, foglalták le minden percét.

De teljesen hiányzott a megértés is Eötvös terveihez. Politikájának vezérgondolata: Szabad egyház szabad államban, a közvélemény előtt mindvégig bizonytalan maradt.

Montalembert-nek magyarra fordított malines-i beszéde, Horváth Mihálynak Williams Roger-ről írt munkája, melyben a szabad egyháznak a Rhode-Islandi észak-amerikai gyarmaton a XVII. század óta tartó fennállását 1868-ban rajzolta, nem bírták ez új egyházpolitikát a közvéleményre érthetőbbé tenni. De legkevésbé sikerült e politika átültetésének módozatait a közel ezeréves történelem folyamán kialakult magyar egyházi viszonyok mezejére csak távolról is, nagy vonásokban föltüntetni.

A 30-as, 40-es évek egyházpolitikai küzdelmei, a felekezeti versenygés, melyik egyház nemzetibb, szabadelvűbb, mind nehezítették Eötvös eszméinek megértését, melyek épen e kicsinyes torzsalkodások megszüntetését célozták.

Hasztalanok voltak a napisajtónak fáradozásai is, mely egyenesen ez irány terjesztését tűzte ki céljául.

A «Független Lapok», a «Szabad Egyház», az elsőben háromnaponként, az utóbbiban naponként hirdetik, nem közönséges tehetséggel az ígét. Csak a közönségnek kis részéhez találják meg az utat, itt is inkább oly tervek, célok által, melyek e nevezetes szólam eredeti tartalmához nem tartoztak.

De hiányzott a hangulat is Eötvös terveinek sikerüléséhez.

Benső, vallásos érzés sugallta azokat tervezőjüknek. S ez a vallásos érzés akkortájt egészen szunnyadt, vagy meghasonlott a magyar érzéssel a nemzet vezető rétegeiben. Visszanyomta először is a nemzeti lét végre megindult helyreállításának mindent megelőző gondja.

A meghasonlást a 48-iki szabadságharcnak a nemzet leveretésével végződő folyamánya szülte azért, hogy a győzelmes osztrák uralom katolikus buzgalmát annyira fitogtatta.

Az 50-es években, a 60-as évek első felében úgy látszott, a magyarság s a katolicizmus ügye kirívó ellentétben vannak egymással.

A katolikus egyház kormányzói között ha akadt is egy Scitovszky, Bartakovics, a nagy többség az osztrák uralom csendes, vagy épen hangos hiveként állt a közvélemény előtt, mint Haas Mihály szatmári, Moyses István besztercebányai püspökök, vagy legalább is rossz ajánlólevéllel ült székébe, mint a germanizáló Thun minisztériumából Győrbe került Simor János.

Ellenben a püspöki karnak a nemzettel 1848-ban együtt küzdött tagjai, Hám János primási, Lonovics érseki, b. Bémer, Jekelfalussy püspöki székeikből eltűntek, mert a győzelmes kormány lemondásra kényszerítette s zárdákba, vagy csendes helyekre internálta, Horváth Mihály csanádi székét el se foglalhatta.

A 48/49-iki szabadságharc célja s a katolicizmus közt az ellentét, legalább is a semlegesség jelei feltűnők voltak. E harcnak áldozatai közül az emigráns katolikus papok egy időre mintha elfeledték volna vallásukat. A magyarság és katolicizmus szolidáris kapcsolata ilyen módon kiveszett a köztudatból. A magyar szabadság utolsó nagy harcosának, Rákóczy Ferencnek mélységes

katholicizmusa rég feledve volt. És ki emlékezett már annak legújabb nagy harcosaira, kivált a tizenhárom aradi vértanúra, kik közül csak három nem volt katolikus s ezek közül is a legjelesebbik, Damjanich, végpercei előtt letette a katolikus hitvallást, a most vázolt közállapotok szempontjából jellemző, sajátságos megokolással, hogy meggyónhasson s magyar paptól nyerhesse a föloldozást.

Az emigráció jelentékeny része az egyház fejének megtámadóihoz, Victor Emánuelhez, Garibaldihoz szegődött s vonta magához hazulról a nemzet ifjúságát. Cavour halálakor nagy volt a kavarodás, midőn az egyetemi ifjúság érte rekviemet akart tartani.

Emigráns, mely szó akkortájt a magyarság javát jelenté s *katholikus* ellentétes fogalmak kifejezői voltak. Ha egy-egy közülök vallásos buzgósággal tűnt ki, csodálkozást keltett, mint Pápán az 50-es évek végén az emigrációból visszatért gróf Esterházy Pál, Klapkának Komárom várában polgári adlátusa.

A katholicizmussal foglalkozni legalább is időszerűtlennek találtatott. A közvélemény nagyobb része előtt a katholicizmus az újkor eszméi által túlszárnyalt, belsőleg korhadtt szellemi irányt jelentett, mindenestre népszerűtlen volt.

Nagy bátorság, a pályája kezdetét jellemző romanticizmus kellett Eötvösnek, hogy ily helyzetben a magyar katolikus egyház autonomiáját a napirendre tűzze. Vallásos érzése, tántoríthatatlan meggyőződése állambölcseleti elveinek helyességéről erősítették a harcra, melynek bekövetkeztére bizton számított.

Eötvös egyházpolitikai tervei ellen elsőbben ugyanabból az irányból jött az ellenzés, ahonnan a 48-iki törvények visszaállítását, majd később megszilárdulását nehezi-

teni törekedtek. A 47-esek gyanús szemmel nézték a 67-iki átalakulást, nem bíztak tartósságában, várakozó álláspontra helyezkedtek s kapuzárás előtt hiveik közül Simornak a primási, Majláthnak az országbirói széket tudták biztosítani. Utóbbi a 67-es minisztériumnak nem kis kellemetlenséget okozott: nem esküdött föl az igazságügy-miniszter, hanem a miniszterelnök, mint Őfelsége külön meghatalmazottja előtt.

Velük összhangban hirdették egyházi oldalról, hogy a 48. III. törvénycikk azon szakaszai, melyek a kultusz-minisztert, ellenjegyzése útján, a katolikus egyház ügyeiben a kormányzati hatalom részesévé teszik, fenn nem tarthatók.

E szakaszokat az egyház életébe való tolazkodásnak minősítették, a 48-iki többi, egyházi vonatkozású rendelkezésekben bitorlást láttak, melyek törvényt akarnak szabni az egyháznak.¹

A kath. vallás uralkodó jellegének megszüntetésébe sehogy sem tudtak belényugodni. Már 1864-ben sérelemként említi a «Religio» (II. félév, 205. l.), hogy a kancellárság a protestáns b. Vay Miklóstra bízott.

A vallások egyenlőségét és viszonyosságát hirdető állam, úgy találták, nem gyakorolhat kormányzati jogokat az egyházban, ezek csak az apostoli királyt illetik.²

«A hazát az egyháztól 1848 egészen ellopta, elrabolta, elszakította, az egyháziasság a hazafisággal ellenmondásba

¹ Religio, 1866. II. félév, 360. l.

² Körmöczy J. A magy. kath. egyház a mai viszonyokban. 1867. 21—26. l. — Az egyházi körökben nagytekintélyű író művét a Szent-István-Társulat adta ki. Körmöczyt már 1845-ben «kis Lonovics-nak» mondja a «Magyarkák» című könyv.

jött, melyen csak úgy segíthetni, ha a hazafiság a nemzet 800 éves életének ösvényére visszatereltetnék.»¹

Palásthy Pálnak, a tudós theologusnak e szavai ugyanazon forrásból fakadnak, mint gr. Cziráky Jánoséi a főrendiház 1866 december 19-iki ülésében. Az apostoli királyt jogaitól megfosztani, amint ezt a miniszteri ellenjegyzés teszi, annyi, mintha a magyar özvegy nőnek, nagy jogai helyett, a német özvegy megnyirbált jogait akarnák adni. Jekelfalussy püspöknek kitörése ugyanez ülésben, hogy az apostoli király apostoli jogait mással meg nem oszthatja s ő életét kész adni azért, hogy a király e jogait megtarthassa, jellegzetes tünetei a 48-iki törvények s Eötvösnek egyházpolitikája ellen támadt, hatalmas egyházi és világi tényezők kedvelte áramlatnak.

E magát ősinék kiadó áramlat, mely a liberalizmusnak folyton fölhányta, hogy az eredeti, régi alkotmány helyett 1848-ban — Berzsenyi szavait használva — «rút idegent cserélt»,² az abszolút kormányzat alatt, nem vonakodott a régi alkotmánnyal ellentétben létrejött egyházpolitikai változásokat, így a konkordátumot, minden alkotmányos aggály nélkül elfogadni. Ez áramlat hívei szerint a 48-asok csak azért gyűlölik ez egyezményt, mivel ez művöket, mellyel az egyházat 1848-ban jogtalanná tették, lerontotta.³

Ekként a törekvésben, mely az egyházat a 48-iki törvények alól kivonni, a minisztériumnak a király pátronusi kormányzati tényeire vonatkozó ellenjegyzési jogát eltörölni akarta, a 48-iki alkotmány legfontosabb intézménye, a miniszteri felelősség ellen irányuló, a politikai

¹ Religio, 1866. I. félév, 267. l.

² Palásthy. A Palásthyak. Előszó.

³ Religio, 1866. I. félév 267. l.

arenáról lelépett 47-esek vágyaival találkozó támadás is rejlett. Ez alapot később sem hagyták el, erre helyezkedtek Simor, Haynald, Samassa a királyhoz benyújtott emlékiratukban.¹ Sőt e törekvés máig sem halt ki, egy függetlenségi párti politikus, Szemnecz Emilnél is kísért.²

Következetlen, át nem gondolt, zavaros volt ez irányzat az alkotmány felfüggesztése alatti egyházpolitikai változások s a 48 előtti alkotmányhoz való ragaszkodás tekintetében. Nem kevésbé mutatta magát ilyennek a tekintetben, hogy az egyházat a 48-iki alkotmányú magyar államtól végkép el akarta szakítani s csak ez államnak természetes fejével, a királlyal összekapcsolni.

Ez irány rövidlátó hivei előtt azonban ily megoldás mégis lehetségesnek tetszett, sőt egyben legjobban megfelelni látszott annak a sok százéves politikának, melyet Róma az állam és egyház viszonyára nézve követelt s a amelyeknek kapcsolatát az 1864-iki Syllabus oly erősen hangsúlyozta. Mert így, azt hitték, elválik az egyház az istentelen államtól, de egyesülve marad annak istenes, vallásos fejével. Hogy e főt a testtől elvágni nem lehet, csak a szőrszálhasogató dialektika nem vette észre.

Kikerülni ily módon az egyház és államnak a Syllabus kárhoztatta elválasztását a miniszteri kormányzatnak az egyház ügyeibe való befolyás kizárása által, fenntartani a szövetséget trón és oltár között, mely utóbbinak századokon át oly nagy hatalmat biztosított, megóvni az ősi alkotmány szelleméből kifolyólag az egyház kiváltságait a koronázás, az országgyűlés, a biráskodás, a birtokjog terén egyaránt lehetségesnek látszottak. Körmöczy még a káp-

¹ B. Forster Gy., A kath. autonómia. 1914. 24.

² Szemnecz E., Kath. Autonómia. 164—168. 1.

talánok követküldési jogának visszaállítását is várja.¹ Ellenben a 48-iki alkotmány s így a miniszteri hatalom és felelősség alapján álló Eötvösnek az állam és egyház elválasztását hirdető elvét a Syllabus nevében kárhóztatta ez irány, a vele kapcsolatban tervezett katolikus autonómiát pedig Danaida ajándéknak tekintette.

Ez elválasztás ugyanis elősegíteni, támogatni látszott az irányzatot, mely a vallási egyenlőségnek és viszonyosságának a 48-iki törvényhozás által csak bevett egyházakra elfogadott elvét általános vallás-illetőleg lelkiismereti szabadsággá, tehát a felekezetenküliségnek is szabadságává fogja tovább alakítani, a világi életnek a katolikus vallástól független világi rendezését követelni, az egyház vagyoni állását megingatni.

Az sem nyugtatta meg ez irányzat hiveit, hogy ez elválasztás a kath. autonomia létesítése mellett történnék. Hisz a kultuszminisztérium és ennek felelőssége érintetlen maradna! Ösztönszerűleg érezték, hogy ily autonomia nemcsak az államtól választaná el az egyházat, hanem meglazítaná ennek a hitbuzgó Habsburgokkal való szoros kapcsolatát.

Mert az államhatalom legfőbb birtokosa, mint az államtól elválasztott magyar katolikus egyház kegyura, magánjellegűvé vált egyházkormányzati tevékenységét nyilván még sem végezhetné anélkül, hogy annak reflex hatása a kormány állami működésére érezhető nem lenne.

A katolikus autonómiának a bevett vallások közti egyenlőség alapján való felépülése, melyből Eötvös is Simor primáshoz intézett levelében 1867 július havában kiindult,

¹ L. id. m. 34. l.

ugyan támogatni látszott oly megoldást, mely a miniszteri kormányzatnak felügyeleti joga kívül a kath. egyház kormányzatába bárminemű beavatkozását kizárná, amint ily beavatkozás a többi egyházak tekintetében is hiányzik. Csakugyan kizárná, ha elfeledjük Aristotelesnek kétezer-éves megállapítását: Az egyenlőség kétféle, számszerű és értékszerű. (Politika VII. könyv, I. fejelet 6. §.)

A katolikus egyházat híveinek a nemzet többségét magában foglaló száma, nagy vagyoni ereje, püspökeinek országrendi állása, de különösen a királynak alaptörvény szerint ehhez az egyházhoz való tartozása s ebben valóságos egyház kormányzati hatalmat magában foglaló jogállása egészen mássá tette, mint a vele a törvényben egyenlőnek kijelentett többi egyházakat. Ez a formai egyenlőség a legerősebb tartalmi különbséget takart, pedig a politikában ez s nem az a döntő, amint Deák Ferenc is fenti, 1868 október 20-iki, beszédében óvott a forma és a tartalom egyenlőségének összetévesztésétől.

A királynak, mint az autonom kath. egyház főpátronusának, tehát ez irány szerint és e tekintetben nem közjogi tényezőnek minden többi vallásénál nagyobb tényleges súlyu egyházi jogait s mint az állam fejedelmének állami felügyeleti jogait nemcsak jogilag, de a valóságban úgy elválasztani, hogy kormányával erős ellentétek ne támadjanak s a király az állam befolyását az egyházra kizárhatná, csakugyan nehéz elképzelni. Az autonomiát, a miniszteri felelősség fenntartása mellett, ez irányzat nem ok nélkül nem fogadta mint vívmányt.

Mіндеzen ütközőpontokhoz Eötvös és e csoport között a bizalmatlanság is járult a hithideg, ha nem egyenesen egyházellenes világi elem iránt, melynek érvényesü-

lése az egyház világi ügyeiben Eötvös tervének sarkkövét alkotta, valamint az aggodalom, nem fog-e a fő- és alpap-ság nagyon kirívó egyenlőtlenységű gazdasági helyzete miatt köztük fennálló feszültség a hierarchikus fegyelemre is rombolólag hatni.

Ez irány küzdelme Eötvös ellen, a létező jogi és tényleges állapot tekintetbevétel nélkül, magyar különlegeségeknek szélső papalista igényekkel való egybeházasítása mellett, szertelen hevességgel folyt. Csillogó dialektika, európai magaslatú tudományos készültség takarták zavarosságát, következetlenségét.

Ez irány szellemi vezére, az egyetem nagytudományú tanára, a származására is büszke palásthy és keszihóci Palásthy Pál volt. A Palásthy családot Jeruzsálemi Endre a keresztes háborúja alatt, a Tábor-hegy oldalában nemesítette.¹ Palásthy ekként a keresztesek unokája volt. A szerkesztésében 1863 óta megjelent «Religió» oly szenvedélyességgel foglalt azonnal állást a Syllabus mellett s a liberális katolikusok, később 1866-ban a 48-iki törvények visszaállítása ellen, hogy a magát Széchenyi István politikája tolmácsának hirdető Török János, aki szintén 1847 mellett kardoskodott, a «Pesti Hirnök»-ben (1866 dec., 4. sz.) kárhoztatta harcmodorát, mert «időelőtti, indokolatlan, daczszerű követelések és izgatások siettetik a bajt, melyet ezután elhárítani akarunk».

Palásthy szerint a liberalizmus nem más, mint politikai protestantizmus. (Rel. 1866. I. félév, 44. sz., 347. l.) Becsületes lehet ez vagy ama férfi, aki magát szabad-elvűnek állítja; igen, ő becsületes, de elve a hazugság rendszere. (Rel. II. félév, 37, 289. l.)

¹ L. Palásthy, A Palásthyak. I. köt. Előszó.

Eötvösre céloznak e kitörések, kinek «Gondolatai» megjelenésekor már szemére veti, hogy a vallásról sokat beszél, de nem mondja, melyikről, nem mer a magáéval előállni. (Rel. 1864. I. félév, 19. sz.) A «Heti Lap»-ban elfoglalt egyházpolitikai álláspontja ellen egyenesen is polemizál (Rel. 1866. II. félév, 3. sz.) s szánakozva beszél róla, a «jó miniszter»-ről, aki protestáns államtitkárt választott. (Rel. 1867. I. félév, 29. sz.)

Palásthy a liberalizmus elleni hadjáratát mindjárt szerkesztése kezdetén megindítja s azt elsőbben Montalembert ellen folytatja malinesi beszéde miatt (Rel. 1863. II. félév, 37. sz.), mert az a 89-iki nagy forradalom elveire van építve. Pedig ez elvek egy bölcsészeti iskolának rendszerét adták kivonatban, annak az udvaronc, «gunyorász» iskolának, mely Voltairet ismeri mesterének (Rel. 1864. I. félév, 38. sz.) Hogyan lehessen azon elvek istentelen értelmét fentartani, vagy beléjük istenes értelmet bedugni? Minthogy azokat Montalembert szerint kereken elvetni lehetetlen. (Rel. 1864. I. félév, 50. sz.)

Még a theologusok által is elismert elvnek félretételével, mely szerint a Syllabus tételei csak tisztán katolikus vallásúakból álló nemzetekre érvényesek, itéli el a paritásos Magyarországon a liberális egyházpolitikát, ennek természetes folyományát, a lelkiismeret, a vallásszabadságot, a különböző vallásúak polgári és politikai egyenjogúságát.

Amit a pápa a liberalizmusról mondott, hogy az kárhozatos, neki nem elég, ő «szemtelenségnek, csalásnak, jellemtelenségnek, elbutult lelki rabságnak nyilvánítja». (Rel. 1865. I. félév, 14. sz.)

Palásthy nyers, szenvedélyes polémiája azonban a vonatkozó világirodalom teljes ismeretével folyik. A ma-

gyar olvasónak a «Religió» «Havi szemléi» bemutatják a Syllabus hiveinek s a liberális katolikusoknak egész harci fegyverzetét az újkori politikai szabadság tekintetében. Palásthy figyelmét nem kerüli el semmi. Tetszése azonban kizárólag a liberalizmus támadóit kíséri. Montalembert, Dupanloup liberalizmusában ő is a manicheizmus újjászületését látja, mint ezeknek nyugati támadói. (Rel. 1864. II. félév, 2, 35, 38, 39, 42, 43. sz.)

A «Pesti Napló»-nak (1866. évf. 255, 259, 262, 272. sz.) kiváló, tanult szellemtől eredő tanulmánya: «Vezéreszmék a politikai, egyházi és tanulmányi ügyek rendezéséhez», melynek a liberalizmus mibenlétét mesterileg kifejtő utolsó darabja, valóságos kár, hogy a napi sajtó limbusába került, Palásthyt nagy elvi erővel folytatott harcra ingerli (Rel. 1867. I. félév, 10. sz.) a laikus állam ellen, melynek e cikksorozatban előrajzát véli.

Palásthy szemében az élet elvont tételek merev logikai syllogismusa, geometriai alakok leszarmaztatása. A liberalizmus, ahogy azt a theologusok egyik iskolája megállapította, rossz, kárhozatos, ebből a tételből okvetlenül folyik, hogy a liberalizmus alapján állók élete is rossz. Nem fogadja el ennek a tanulmány adta másik fogalmát, mely Terentius mondásával jelzi annak legsajátosabb jegyét: «Factum a vobis duriter, immisericorditer, atque si aequum est dicere magis aperte, illiberaliter». Nem hiszi el a tanulmány záró szavait, hogy a «liberalizmus a kereszténységgel, melynek egész lényege a szabadság, szeretet, egyenlőség, szellemirányban találkozik», hogy a szabadság abban állván, semmi rosszat, minden jót tehetni, Istenhez emel, s a liberalizmus küzdelme az egyházzal, a királysággal a történelem folyamán csak onnan keletkezett, mert mind a kettő sokféleképen bele lévén kapcsolva azon érdekek

szövedékébe, melyekkel a liberalizmusnak harcot kellett folytatnia, nem kerülhette ki, hogy mint ezek ostromlója, azok védőivel ellenkező állást ne foglaljon.

Hely, idő, emberi különbségek, az egyéni akarat ereje, melyek annyira átalakítják az emberi társadalomnak általános irányzatait egyes nemzetek körében, nem jönnek számba Palásthy előtt s elvont tantételei magaslatáról itéli meg Eötvösnek Simor primáshoz intézett, a katolikus autonómiát kezdeményező, Eötvös tudta nélkül közzétett,¹ 1867 júliusi korszakos levelét is. Nem keltett ellenszenvet, ebben foglalja össze ítéletét, hogy lelkesedést nem tudott ébreszteni, indokolásának tulajdonítható. (Rel. II. félév, 23. sz.)

Eötvösnek az indító okai, melyekre a magyar katolikus egyház világi híveinek bevonását az egyházkormányzatba alapítja, ingerlik Palásthyt egyre fokozódó, egyenes harcra Eötvös és liberalizmusa ellen. Ez ugyanis szülője annak a hitközönynek, mely miatt Eötvös is siránkozik. (Rel. 1867. II. félév, 31. sz.)

Palásthy hadakozása ezután oly erős lesz (Rel. 34, 35, 38, 41. sz.), hogy egyházi felsőbbsege, úgy látszik, leinti, mert 1867. év végén visszalép a publicisztikától, de oly manifesztummal, mely anélkül, hogy visszalépése okát adná, 5 éven át szórt nyilait egybefogva röpíti Eötvös és a liberalizmusa ellen. (Rel. 1867. II. félév, 51. sz., 412—416. l.)

Simor primás nyilatkozata után Eötvös levelére, amelyben készségét fejezi ki a katolikusok autonómiájának Eötvös kívánta rendezésének megindítására, Palásthy szenvedélyes oppozíciója az egyházi fegyellemmel

¹ Lásd Eötvösnek 1867 szept. 4-iki levelét Montalemberthez.

össze nem férő ellentétbe jutott. A harcias tudós letette a theologus és publicista tollát, mert mint az ősei történetének szentelt mű előszavában (A Palásthyak. 1890—1891. 3 kötet) mondta, ha az ember nem jól érzi magát az élők között, a holtak közé menekül.

Palásthy visszavonulásának igazi oka csak 1902-ben derült ki. Hagyatékában ráakadt Némethy Lajos a «Religió» 1867. folyamának hozzákötött írópapir lapjain Palásthy kézirati nyilatkozatára, melyben leplezetlenül tárja föl álláspontját. (Magyar Sion, 1902. évf. 101—109. l.) Az irat valóságos vádlevél az akkori püspöki kar ellen, amiért a liberális iránnyal nem szállt szembe s az ő korrekt egyházi felfogását nem követte. Palásthy apológiája nagy fontosságú történeti dokumentum.

Eötvös érzékeny lelkét bizonyára nem hagyták érintetlenül Palásthy kiméretlen támadásai. Palásthyban sok hasonló vonás van, mint Montalembert megátalkodott ellenségeiben, nagy tudás, erős dialektika, a világhelyzet iránti teljes érzéketlenség, izzó szenvedély. A lemondó manifesztumnak vannak ily kitételei: «A pengetett elszakadás, melyet a szabad egyház szabad államban szó-lammal jelvényezni akarnak, nem más, mint lenyüggözése az egyháznak az állam által». «Ma az igazi katolikus nem liberális; ha liberális, akkor nem katolikus; ha pedig katolikus és mégis liberális, akkor vagy nem oly katolikus, mint a többiek, vagy nem oly liberális, mint a liberálisok». «A liberálisok vallásos színt lopdosnak, mellyel arcukat befenjék, hogy tördelve, torzítva, nyujtva a katolikus tant, a liberalizmusban az egyházat védik. Azt olvastam, hogy a szajkó pávatollakat kölcsönzött, de hogy a páva szajkótollakat kölcsönzött, mesékben nem olvastuk, de a liberális katolikus írón valóban

szemlélnünk kell.» E kitételek nyilván Eötvös ellen irányozvák.

A liberális katolikusok szajkózásával szemben, mondja Palásthy, mily tiszta, világos, határozott a Sylabus. Ami ebben van, azt határozott kánonokban fogja az egyház kimondani. Vannak jogok, vannak javak, melyek minden alkotmányosság fölött állanak, melyeket tehát mindenáron védeni kell, az alkotmány szerint, ha megengedi, az alkotmány ellen, ha ez azon javaknak, jogoknak helyt nem adna.

Egyenesen Eötvösre céloznak a fejtegetések, mely szerint aki a liberalizmus uralmának megszilárdításán dolgozik, az a hitközönyösség megszilárdításán is fáradozik s a dicsőséget, mely őt a politikai téren körülövezi, oly vétek árán vásárolja az Isten és egyház terén, mely bűnért soha elegendően nem felelhet sem az Isten, sem az egyház előtt.

Vagy midőn Eötvös érvét, hogy a katolikusok buzgóbbak lesznek, ha az egyházban jogokat gyakorolnak, csak a zsidó alkusz világ felfogásából mondja igazolhatónak.

Eötvöst azonban nemcsak a személyét ért vágások Palásthy részéről bánthatták, hanem hogy mögötte az arénára ki nem lépve, nem jelentéktelen csoport áll, mely egyházpolitikai tervei elé akadályokat képes gördíteni, sőt a visszanyert alkotmányt egészében megingatni.

A 47-esek s ez egyházi túlzók között ugyanis megvolt bizonyos érzelmi közösség.

Eötvös terveit azonban e túlzók legerősebb ellenlábásai nem kevésbé támadták.

Az az őszinte melegség, mellyel Eötvös Simor primáshoz intézett levelében¹ a katolikus közszellem hiányát,

¹ L. Szemecz, id. m. 27., 28. l.

a vallási közöny általánosságát a katolikusok között panaszolta, mellyel az egyház szabadságának biztosítását, «Franciaországban s Európa csaknem minden alkotmányos államaiban a buzgóbb katolikusok főtörekvését» szívéhez oly közel állónak mondotta, az egyházellenes táborban keltett csalódást, megbotránkozást.

S e tábor elég jelentékeny, főleg hangos harcosokból állott. Kant és Hegelnek magasröptű bölcselete elvesztette hatását a közgondolkozásra Németországban is. Szakbölcsészeink itthon sohasem birtak szélesebb rétegekre befolyjni. Ez időben is Kerkapolyinak és Erdélyinek hegeli, Horváth Cyrillnek konkrétista, Purgstallernek szintétikus gondolkodása alig ért túl az iskola falain.

Ellenben nálunk is nagy volt a kelete annak a természettudománnyal azonosnak hirdetett német bölcselkedésnek, melyet Németországban Moleschott, Vogt, Büchner oly népszerűvé tettek. Csatározásuk zaja, melyet a természettudomány oly jeleseivel, mint Liebig és Wagner Rudolf, folytattak, akik a természeti és szellemi tudományok azonosítását lehetetlennek állították, eljutott hozzánk is s művelt közönségünknek fölvilágosultságára, szabadelvűségére büszke elemei — s kik nem voltak ilyenek az alkotmányos szabadság visszaszerzésének mámoros napjaiban — jórészt nem az utóbbiak, hanem az előbbieket pártjára állottak.

Mohón falták, elsőben csak a németül is olvasók, Moleschott «Kreislauf des Lebens» (1852), Vogt «Köhlerglaube und Wissenschaft» (1855) népszerű iratainak meglepő magyarázatait a lélek és test azonosságáról. Mindketten a szabadság vértanúiként is rokonszenvesek voltak az elnyomás korszakában. Az első heidelbergi, a második giesseni egyetemi tanszékétől fosztatott meg tanítása miatt s utóbbi, mint a 48-iki frankfurti német nem-

zetgyűlés ékesszóló, radikális tagja is nagy tekintélynek örvendett. Később az időszakai — még a szépirodalmit is ideszámítva — sajtó közleményei, az ellennézetűek polémiái útján a nagyobb magyar közönség is megismerkedett a vallásellenes tanokkal. A «Szépirodalmi Figyelő», és a nővilág hetilapja, a «Családi Kör» 1861-iki, «Az Ország Tükre», a «Korunk» 1862-iki folyamainak tanúskodnak a fölszines, önkényes materialista világnézet terjedéséről. Legsekélyebb képviselőjének, Büchnernek «Kraft und Stoffja» magyarul, két kiadásban is megjelenvén, Mentovich Ferenc, a költő, a marosvásárhelyi gymn. tanár, az ő munkájával: «Az új világnézet. A Moleschott, Vogt, Büchner-féle materializmus tanairól 1870.» a materializmus egész tanrendszerét előadván, a magyar olvasó annak teljes élvezésére alkalmat nyert. Büchner és Vogt el is látogatnak hozzánk, előadásokat tartanak s nagy ünneplés részesei.¹

Szakvilágunk is erősen foglalkozott ez irányzattal. Pólya József ennek szellemében közölte a M. T. Akadémia 1857-iki Értesítőjében értekezését: Az idegrendszer szellemi *«tevelléseinek»* (funkcióinak, akarta mondani) alapjairól. Brassai vette föl ellene a harcot ugyanott, de az időszakai napi sajtóban is, különösen a «Korunk» 1862-iki lapjain Mentovich-csal késhegyre menő polémiáiban, később az Orvosok és Természetvizsgálók 1864-iki M.-Vásárhelyi gyűlésén.² Greguss Ágost akadémiai székfoglalóját 1859-ben «A materializmus hatásáról» tartotta s még 1872-ben is ez foglalkoztatta «Az egyetlen tudomány»-ról tartott értekezésében.

¹ Lásd Pester Lloyd 1869 december 16-iki számát.

² L. Brassai, Az exakt tudományok követelése a filozófia tárgyában. Erd. Muzeum évkönyvei. 1861. — Irodalmi pör a filozófia ügyében. 1861. — Az Akadémia igazsága. 1862. — Nemcsak az anyag halhatatlan. 1865.

E természettudományi alapra épített vallásellenes bölcelet addigi természettudományi támasztékainál sokkal jelentékenyebb támogatásra talált a XIX. századnak biológiai szempontból legnevezetesebb tudományos eseményében, Darwinnak a fajok eredetét tárgyaló természetrajzi megfigyeléseiben s a belőlök levont törvényben, melyet Newton fölfedezésével egysorba állítottak. Darwin munkájának megjelenése után 10 év múlva, midőn Eötvös egyházpolitikai reformjait megindítja, a művelt világ természetbúvárjai, a franciák kivételével, e munka suggestív hatása alá kerültek. Nálunk ezidőtájt különösen Margó előadásai nyitották meg a «Darwinizmus» diadalútját, melyet (Berecz-féle Természet 1868. foly.) egy évvel előbb már Entz Géza a tanba vetett teljes hittel egyengetett.

Csak az obskurantisták kételkedhetnek a Darwin-féle törvény érvényén, mely a teremtés hipotézisét fölöslegessé teszi, ez volt akkor a tudományos közmeggyőződés. Ötven évnek kellett lefolyni annak az eredménynek eléréséhez, hogy a «Darwinizmus» abban az értelemben, amint a 60-as években felfogták, a XIX. század «legzseniálisabb tévedése» (Haberlandt), vagy mint Entz Géza most (Természettud. Közl. 1914. 193. l.) mondja, «ha végigtekintünk a félszázad alatt fejlődött származástani irodalom ama termékein, melyek vizsgálatokon alapuló kritikával foglalkoznak a származás nagy problémájával, arra az eredményre jutunk . . . hogy az első zseniális magyarázat téves». «A kiválogatódás tanának elégtelenségét hovatovább Darwin maga is belátta.»

A Darwin-féle elmélet, ahogy a 60-as években értették és elhitték, biológiából csakhamar általános bölcelletté alakult át, különösen azon magyarázat szerint, me-

lyet annak Häckel, György Aladár fordította, értekezésében «Az ember eredete és törzsfája» adott.

A Darwinizmus elragadja a komoly nyelvészt, Schleichert, ki a nyelvtudomány jövőjét a létérti küzdelem törvényének alkalmazásától reméli s Thewrewk Emil örül, hogy annak a szellemi világban is érvénye van, mert így győz az igazság. (Term. tud. Közl. I. köt. 1869. 329. l.) A Darwinizmus mint valláspótló, mint az emberi társadalom legfőbb törvényét is magában foglaló, áll már sokak előtt a 70-es évek elején a köztudatban, úgy, hogy 1872-iki megnyitó előadásomban a kolozsvári egyetemen (Kelet. októberi szám) rá kellett mutatnom a következőre, melyet e törvénynek uralma — ha érvénye csakugyan kétségtelen volna is a természet országában, — az ember világában maga után vonna.

Eötvös autonómiai kezdeményezése idején e népszerű irány hívei, az akkoriban működni kezdő szabadkőművesek, kiknek a radikális egyházpolitikát hirdető napilap, «1848» volt a szócsöve, továbbá a vallásilag közönyös katolikusok csalódva, megütközve látták a szabadelvű Eötvöst, a «Falu jegyzője» íróját, a zsidó emancipáció első sürgetőjét és megvalósítóját a katolikus egyház-restaurációja érdekében működni. A 64-iki pápai encyclica és syllabus után mást vártak tőle.

Az emigráció alatt angol radikalizmussal eltelt Csernátony «nevetés alá igyekszik rejteni fájdalmát és méltatlankodását oly tisztelt és kedvelt ember irányában mint Eötvös» az ő retrograd tervei miatt.¹ A belga szabadkőműves bölcseséget hirdető Ludwig ellenséges cikkei mellett külön röpiratot tesz közre: «Töröljük el a vallásügyi miniszteriumot» cím alatt.²

¹ Hon. 1868 szept. 25. ² U. o. nov. 16.

Eötvös Simor primáshoz intézett levelének végső érvelése, hogy csak az autonómia által «szüntethetik meg azon alárendeltség is, melyben az ország katolikus többsége iskolai, sőt politikai tekintetben az evangélikus kisebbség irányában áll», a protestánsok egyes köreiből gyanút, ellenszenvet keltett Eötvös ellen.

Amit a katolikus zeloták szemére vetettek, hogy nem katolikus államtitkárokkal: Tanárkyval, Ioannovicssal vette magát körül, Molnár Aladárt különös bizalmával tüntette ki, nem szolgált a protestánsoknak megnyugtatóként.

A Tiszántúli ref. egyházkerület helyteleníti az Eötvös kezdeményezte Népinevelési Egyesületeket. 1867 aug. ülésében kimondta, hogy azokat sem célszerűnek, sem kívánatosnak, sem kivihetőknak nem tartja.¹ A «Hon» támadja is, hogy a népiskolák reformja helyett a népinevelési egyletekkel állott elő. Furcsának találja, hogy a közérzés miatt az iskolákat nem véli a felekezetek kezéből kivehetőnek. Horváth Mihályt azonban a közérzés ellenére mellőzi s ekként a klérussal, azzal az elemmel szövetkezett, mely a felvilágosodás ellensége.²

Különös erővel nyilatkozott protestáns részről az ellenzés Eötvös népiskolai javaslata ellen. Híre járt, hogy a képviselőház protestáns tagjai külön gyűlést tartottak, tiltakoztak az állami iskolák ellen s a javaslatot egészen elvetették.³

A javaslat sorsa kockán állott, az osztályokban már-már elbukott, Tisza K. halasztó indítványa folytán, melynek értelmében a ház addig függeszti föl a tárgyalást,

¹ Pesti Napló, 1867. aug. 27.

² A Hon, 1867 aug. 10.

³ Független Lapok 1868 okt. 3-iki sz.

amíg a népiskolák állapotáról a statisztikai adatok be nem érkeznek. A javaslat érdekében a németországi sajtó is mozgósított. ¹ Az akkoriban szokatlan eljárás, zárt ülés útján lehetett csak a javaslatot megmenteni. A kiküldött 25-ös bizottság egyenlítette ki végül az ellentéteket.

A heves küzdelem a zártülésből a sajtó terére vitétt át. Ami onnan kiszivárgott, a kedélyek nagyfokú izgatottságát mutatja. Az egyik ősz protestáns vezérférfi a linci békéért való harcok megújulását jósolja, ha a törvény elfogadtatik. A protestánsok lehetetlennek mondták, hogy jogaikat föladják s a javaslatot elfogadják. Mert ez nem nyújt nekik annyi biztosítékot, mint amennyivel bírnak.

A «Hon» helyesli ellenzésüket. Autonómiájukat nem adhatják ki, mielőtt biztosítva nincsenek, hogy azt a kormány az uralkodó felekezet kezében nem összpontosítja. ² A mostani felelős kormány, elismerik, nem élhet vissza a neki a javaslat adta kormányhatalommal, de jöhet más s az visszaélhetne vele.

Ez a minden iniciatívát megölő, bölcseségnek tartott, hagyományos magyar gyengeség adja anyagát a publicisztikai háborúnak, melyben az oppozíciója miatt erősen megtámadott Tisza K. a védekező. Októbertől november közepéig folyik az az osztrák és, mint említők, a német sajtó részvételével is. ³

Az indokolatlan felekezeti féltékenységen kívül volt a javaslat kritikájának tárgyi alapja is. Ezért az ellenzésben nem protestánsok, sőt a kormánypárt részéről is osz-

¹ Lásd Pesti Napló 1868 nov. 6—7-iki és október 28-iki számait.

² L. «A Hon» 1868 szeptember 29-iki számát.

³ Lásd a Pesti Napló és Hazánk októberi és november elseji számait.

toztak. Így az eredeti javaslat 19. §-a a községi iskolaadót kivétel nélkül mindenkitől követelte, még azoktól is, akik felekezeti iskolájukra már adóztak. Ily részlet mégis a valóságos vallásháborút, mely a javaslat nyomán támadt, semmiképen sem igazolta. Eötvös kezdettől fogva hajlandó volt ily módosításra, tudta, hogy egyben-másban engednie kell, de mint bizalmas embere, Molnár A. mondja, nem értett a ravaszkodáshoz.¹

A nagy háborúság végre is Eötvös győzelmével végződött s népoktatási törvénye, mely innen-onnan félszázada képezi közművelődésünk alapját, szerencsésen megjárta a főrendiházat december 1-én s királyi szentesítést nyert dec. 5-én.

A kath. püspöki kar, az intransigens Kruesz főapát kivételével, ki nagytudománya dacára a «Restauration der Staatswissenschaften» hirhedt íróját, Hallert, mint főtekintélyét mutatja be, elfogadta. A diplomata érzékű Simor primás a közös iskolák fölött nem találja szükségesnek vitába bocsátkozni, mert azok impraktikusak. Csak azt óhajtja, hogy papiroson is maradjanak s hogy még így se legyen rájuk másért szükség, minthogy a hitfelekezetek annál jobban sarkaltassanak odaműködni, hogy iskoláik minden józan igénynek megfeleljenek. A törvényt egészében nemcsak helyesli, de háláját fejezi ki érte a tervező miniszternek. Haynald csak sajnálja, hogy a közös iskolák a törvényjavaslatba fölvetettek, miért elvben ugyan ellene kell nyilatkoznia, de nagyobb része miatt elfogadja.

A protestáns ellenzés lángja b. Vay Miklós beszédében lobbant föl még egyszer, hogy rögtön elaludjon.

¹ L. Havi Szemle. 1879. II. köt.

Mert bevezetését, hogy a törvényjavaslat megjelenésekor valósággal meghökkent mindenki, mondhatni, hátrált egyet, azzal a végkövetkeztetéssel zárta: érett megfontolás után el lehet azt fogadni.

Eötvösnek bizonyára fájtak úgy az elvi oldalról jött, de formájukra nézve nem egyszer kiméretlen támadások, de még inkább azok, melyek jóhiszeműségét vonták kétségbe s meggyanusították, hogy az egyháznak jogaiba mellékutakon akar avatkozni. Bizonyára gyengék és rövid ideig tartók voltak e támadások s amit miattuk szenvedett, sokkal elviselhetőbb ahhoz képest, amit Montalembert-nek az oktatás szabadság elvéért Franciaországban kiállania kellett. Eötvös őszinte, igaz, nemes egyéniségét, szándékainak meg nem értése, sőt meggyanusítása mégis fájón érinthette.

De végül is reménye, melyet Molnár A.-hoz 1868 szept. 15-én írt levelében kifejezett, teljesült élte céljának egy fontos részére a népoktatási, a bevett valások viszonyosságáról szóló törvény által: «Mindig egy irányban, vagy legalább egy cél után törekedtem, 15 éves koromtól fogva, mondja e levélben. Az nem lehet, hogy ennyi fáradságnak, hogy ily hosszú, komoly törekvésnek ne legyen végre sikere s hogy a kegyes Istenség, mely oly nehéz időkben megoltalmazott, az erőt meg ne adja . . .»¹

E siker az év végén bekövetkezett és e fölötti megelégedését közölhette Montalemberttel december 15-iki levelében.

Am életének másik fontos célja, az összes egyházak autonómiájának rendezése, épen saját egyházára nézve nem akart előrehaladni.

¹ L. Havi Szemle 1879. II., III. köt.

Számtalan ellenzője akadt. A népiskolai törvény szentesítésével leszerelt protestánsok köréből kezdik a felekezeti viszonyokat újra bolygatni, sőt az országgyűlést a katolikus autonómia létesítésének veszélyeire figyelmeztetni.

A tiszáninneri egyházkerület a képviselőházhoz 1869 szept. 26-iki üléséből beadott kérvényében a népoktatási törvénytől való idegenkedés okául a felekezeti viszonyok rendezetlenségét jelölve meg, az összes egyházak szükségletéről való állami gondoskodást, az állam kezelésében levő alapok megvizsgálását s általános közművelődési célokra fordítását kívánja.

Az uralkodó vallásnak mindenben egyenlővé kell tétetni a többi vallásokkal. A királynak törvény szerint egy valláshoz tartozása, a püspököknek főrendiházi joga, a szentszékek fennállása a vallások egyenlőségébe ütközik. Ennek életbelépéséhez a polgári házasság is elkerülhetetlen; csak ez szüntetheti meg a vegyes házassági és egyházi bírósági bonyodalmakat.

Csak ily módon lehetséges minden egyháznak önkormányzati szabadsága, melyet az egyházkerület a többi egyházaknak is kíván, de a törvényhozás bölcsességére bizza, lehet-e azt oly egyházra alkalmazni, melynek kormányása egy külön rend kezében van s melynek feje idegen államfő.¹

¹ Lásd a kérvény szövegét, Szabad Egyház. 1869 okt. 23.

XV.

A «Szabadegyház» elvének megvalósítása a katolikusok autonómiája által s az egyház magatartása Eötvössel szemben.

Alig képzelhetni egyházpolitikai tekintetben kényesebb, bizonytalanabb, így alkalmatlanabb időket, az állam és a katolikus egyház közti jó viszonynak ápolására, fentartására, mint aminőt a múlt század 60-as éveinek végén a világesemények előhoztak.

IX. Pius egyházpolitikája szembehelyezkedett az egész világ alkotmányos szabadsági törekvéseivel. Syllabusa ezenfelül az emberi szellem szabad vélekedési, kutatási vágya elé gördített a hit világának területén túl is akadályokat, a pápai csalhatatlanság előrevetett árnyéka végül magának az egyháznak ősi monarchico-arisztokratikus formáját fenyegette.

Ily helyzetben az állam és a katolikus egyház százados, sőt évezredes viszonyának reformja a Syllabus által kárhoztatott elv, az állam és egyház elválasztásának elve alapján, habár nem is ennek, hanem csak a katolikus autonómiának neve alatt, még kényesebb, még mérészebb vállalkozás volt.

Eötvös e helyzet nehézségeinek teljes tudatában nem is indítja meg a magyar katolikusok egyházi autonómiája megteremtését célzó akcióját a Montalemberti jelszó alatt, hanem hozzákapcsolja az erdélyi katolikusoknak a királyhoz intézett kéréséhez, akik az erdélyi püspököt utasítani kérik, hogy a katolikus rendeknek 1866-ról elmaradt gyűlését hívja egybe.

Eötvös az erdélyi katolikus rendek (státus) autonómiáját az akkori közfelfogásnak megfelelőleg százados jogi intézménynek tekintvén, ami a valóságnak nem egészen felelt meg,¹ a magyarországi katolikusok autonómiájának mintegy pozitív, történelmi, autochton alapot kívánt adni. Lehet, volt ebben némi *pia fraus* is.

Igy került Eötvösnek a legmodernebb egyházpolitikai intézményt, az államtól az autonómia útján elválasztott katolikus egyházat tervező javaslata oly *invocatio*, oly oltalom alá, mely a legkevésbé modern, mert a legrendibb szerkezetű országban, Erdélyben tartotta fenn magát.

Erdélyt ugyanis nemcsak a foglalkozási különbségből, a világon mindenütt származó papi, vitézi, polgári, paraszti rendek, státusok szaggatták szét. A hét főbűn: a három nemzet, a négy vallás tette e szaggatottságot erdélyi különlegességgé.

Eötvös Simor primáshoz intézett kezdeményező levelében hozza a rendi különbség megszűnésének s az állampolgári jogegyenlőség beálltának örömétől megittasult magyar közvélemény tudomására, hogy léteznek a Királyhágón túl külön felekezeti rendek, így a katolikus rend, státus is s ennek a külön státusnak mintájára kell a magyar katolikus világiaknak az egyházi ügyekben az erdélyiekéhez hasonló befolyást gyakorolni.

A Montalemberti elvi alap helyett az erdélyi specialitás révén, nem a miniszter, Eötvös, hanem egyházának «egyszerű hive» útján kerül Simor primás elé a katolikus autonómia létesítésének gondolata, hogy a püspöki karnak Eötvös által soká hiába sürgetett spontán kezdeménye adjon neki életet.

¹ Lásd báró Forster Gy. id. m. 53. l.

Ha feltűnő volt a túlmodern Eötvös részéről a katolikus autonómiának a rendi Erdély példájával való igazolása, az individualizmus bölcsészetének oly erős harcosától, aminőnek magát Eötvös összes műveiben, de legfőkép «A XIX. század uralkodó eszméiben» mutatta, nem lephet meg, hogy az indítást nem az állam, hanem az egyháztól, mint független társulattól várta.

Közoktatási politikájában hasonló utat követett. Népoktatási törvényjavaslatát egy évvel megelőzte a népnevelési egyletek alakítását célzó akciója, azzal a megokolással, hogy «az emberi szellem, úgy egyéni létében, mint társadalmi közösségében oly önálló hatalom, mely egyedül önmunkásságával fejtheti ki erőit és képességeit».

Voluntarisztikus, egyéni szabadság kedvelő hajlandóságában nem vette eléggé figyelembe e magában véve nyilvánvaló igazságnak párját, hogy egy oly bonyolult, vallási és világi erők egymásra hatása által létrejött, évezredes kapcsolatnak, aminő a katolikus egyház s a magyar állam között fennállott, az egyházi autonómia irányában való átalakulása az egyéni spontán erők, az egyház különleges szükségletei és hajlandósága mellett csak az állam határozott irányzása alatt vezethet célhoz s ez lett tényleg egyik főoka annak, hogy a katolikusok autonómiája máig irott malaszt maradt.

Nem Eötvösnek egyéni fogyatkozásával van azonban itt egyedül dolgunk, mely bölcseletében birta önmagát illetőleg mindenestre megingathatlan alapját. A kornak egész szelleme vitte Eötvöst egyéni meggyőződésének erőssége mellett ebbe az irányba.

Az állam nyomása, oktrojálási törekvése alóli menekülés vágyát, az egyéni szabadság, egyéni kezdeményezés

egyedül üdvöztető erejébe vetett hitet a 18 éves idegen, abszolutista kormányzat nálunk még különösen erősítette. Deák a többi vezéremberekkel együtt nem volt ment tőle.

Tőle származott az 1868 okt. 1-i első vegyes tanácskozmányon az indítvány, hogy a katolikusok először csak avégből válasszanak megbizottakat, hogy szabályokat dolgozzanak ki arra nézve, kik és mi módon legyenek a katolikusok választók.

E megbizottak első gyűlésének hatalma se terjedjen azonban tovább e választási mód meghatározásánál. Ha általuk a választási rendszer meg lesz állapítva, az ennek alapján választandó gyűlés fogja majd csak a katolikusok önkormányzatának alkotmányát megállapítani. Ily módon vélte Deák is az autonomikus szervezet spontán voltát, az egyéni akaratokból való forrásozását biztosítani, az oktroy-t elkerülni.

Egy hibája így is maradt az egyéni spontaneitás szempontjából a Deák-javaslatnak, mely az individualista elv egyoldalú, kizárólagos alkalmaztatásának elégtelenségét a közületi életben világosan demonstrálja. A választási szabályok kidolgozására hivatott megbizottakat mégis csak valamely szabály szerint kellett választani, az anynyira elitelt, gyűlölt oktroy-t itt nem lehetett elkerülni. «A dolgot valakinek meg kellett kezdeni», mondta Deák . . . a megbizottak gyűlése, be kellett vallania, «némileg oktroyált szabályok alapján leendő választva, ami az első kezdetnél másképp nem is történhetett».¹ Így került a tekintély, a köz elsőbbségének elve alapján, Deák szerint is helyesen, a püspöki kar és a királyi felség kezébe az első szabályzat megállapítása.

¹ Lásd Szemnecz E. id. m. 53. l.

Ez oktroy-kerülés tette szükségessé a választórendszer kidolgozása végett az első választást s az első autonomikus gyülekezetet, mely csak 1869 június 24-én gyűlhetett egybe s kidolgozott szabályzata csak szept. 26-án nyert szentesítést, ennek a szabályzatnak alapján választott második gyűlés, a magyar katolikusok constituante-ja pedig okt. 26-án.

Eötvös Montalemberthez intézett, 1868 dec. 15-iki levelében az autonomikus alkotmány létrehozásának Deák iniciálta, nehézkes, hosszadalmas módját az aggságoskodásnak tulajdonítja, mely nálunk a hatáskörök megóvása tekintetében uralkodik s melynél fogva azt hiszik, hogy az alkotmányozó gyűlés összehívásának módját a püspöki kar és az általa egybehívott világi kitünőségek el nem dönthetik. Nem veszi észre, hogy e módozat az ő individualista, voluntarisztikus álláspontjának is természetes követelménye s azzal vigasztalja magát «sat cito si bene» és a katolikus autonomia is csak akkor fog jól működni, ha a többség jogi fogalmainak megfelel.

A létesítés imént jelzett módjának, nehézkességén kívül azonban az idők mélyében sokkal fontosabb tárgyi akadályok rejlettek. Eötvös hön óhajtott terve közeli valóságát főleg ezek, nem egyedül az eljárási mód toltá el s tette lehetetlenné.

A püspöki kar helyzete igen kényes volt, tartózkodása, aggodalmai érthetők. Nagy ujítás szükségessége elé állítatott, a nemzet fölserkent érzékenysége alkotmánya visszanyerése következtében egyházi téren is merész újítások vágyában jelentkezett, Róma viszont a modern alkotmányos törekvéseket gyanus szemmel nézte.

Eötvösnek 1867 júliusi, a primáshoz intézett sürgető levelét az autonomia rendezése iránt fanatikus katoliku-

sok azonnal megvádolták. Nemcsak Palásthy itthon vonta kétségbe a liberális katolikusok törekvéseinek megférést az egyház elveivel. Montalembert francia ellenlábasai, a legszélsőbb egyházpolitikai elveket valló párisi nagy katolikus lapok, a «Monde», az «Univers» elítélték Eötvöst e levele miatt, mint szabadelvűt, mint szabadkőművest.

Honnan vettek arról hirt, tőlünk-e, Ausztriából-e, Rómából-e? Nem tudhatjuk. Montalembert augusztus 26-iki levelében kéri a megnyugtatót s Eötvös már szeptember 4-én megadja azt neki, két teljes írott ívre terjedő, az autonomiára vonatkozó mellékletekkel ellátott válaszában.

A nemzetközi külpolitika s az egyházpolitika legmagasabb színvonalán álló e megnyilatkozást éjjel írja. Kimerítőbb szeretett volna lenni, de egy fáradságos nap után nagyon el van fáradva. Reméli mindazonáltal, meggyőzte, hogy amit tett, sem szabadkőműves elveknek, sem a hierarchia iránti ellenséges indulatnak, hanem annak a meggyőződésnek folyománya, hogy egyházának erősítése — emberi szempontból tekintve — a viszonytól függ, melyben az egyház érdekei a szabadsághoz állanak.

Az «Idők Tanu»-jának párisi levelezője az 1867 okt. 4-iki számban már örömmel tudatja, hogy a «Monde», az «Univers» gyanúsításai kárba veszttek. De maga Montalembert — konsternálva Eötvös buzgalmán, hogy ennyit fáradozott válaszával, hisz nála gyengébb testalkatú s kérve kimélje hazájára s az egész katolicizmusra oly drága életét — biztosítja, hogy levelének minden betűjét kész ő is akár vérével megpecsételni s egyben figyelmezteti a brixeni püspök beszédére, az innsbrucki gyűlésen, mely szintén reá célozott.

A «Monde» azonban nem hallgatott el. 1869-ben írta, hogy a katolikus autonomia először hazugság, aztán schizma, aztán protestantizmus, végül saecularizáció.¹

Mindezen kül- és belpolitikai nehézségek dacára a püspöki kar nem különözködött el a nemzet általános, alkotmányos irányától s csatlakozott alkotmányos szabadsága fölötti öröméhez. Nagy érdeme volt ebben az alkotmányos viselkedése miatt erdélyi püspöki székétől 1863-ban megfosztott Haynaldnak, ki 1867 április óta a kalocsa érseki székbe került. A primás is már 1867 szept. 8-án rálépett az útra, ahová Eötvös a magyar katolikus egyház szebb jövőjének biztosítására oly nagy melegséggel hívta.

Palásthy posthumus iratában egyenesen azzal okolja meg a szabadelvű politika elleni harcának beszüntetését, mert a püspökök a liberális irány felé hajoltak. Az egyetlen zágrábi érseken, Haulikon kívül nem pártolták, ellenben Zoványi «Független Lap»-ját körleveleikben ajánlották, a liberális katolikus irányú Lonkay «Idők Tanu»-ját támogatták, Bartakovics érsek Hatala—Zoványi «Egyházi Lapjai»-ból számos példányt rendelt. Meggyőződve ilyképen, hogy a püspöki kar az ultramontan tanok megvetése, üldözése s a szabadelvűség pártolása által gondolja az egyház érdekeit megmenthetni, nem akart izgató lenni sem az egyház, sem a világi hatalom ellen, bár arról is meg van győződve, hogy a püspökök szolgaságához utóbb a szabadelvű papság visszesseje fog járulni.²

Csakugyan az addig 47-eseket dicsérő katolikus napilap, az «Idők Tanuja», 1867 második felében határozottan

¹ Lásd Szabad Egyház, 1869. 15. szám. Aug. 4.

² Lásd Magyar Sion. 1902. évf. 101—109. l.

a szabadelvű alkotmány alapjára helyezkedik, lándzsát tör Eötvös mellett, Chateaubriandhoz hasonlítja,¹ majd a helyes és álszabadelvűség között különbséget téve, magának a szabadelvű jelleget követeli s az álszabadelvűeket a szabadonc epithetonnal különíti el magátó, követve a nagy francia püspök, Dupanloup példáját, ki mint liberális katolikus az álszabadelvűeket liberatre-eknek gúnyolta.²

A püspöki kar, e barátságos magatartása mellett, a szabadelvű kormány s különösen Eötvös autonómiai terve irányában azonban bizonyos tartózkodást, sőt ingadozást is mutatott. Főleg Simor primás állásfoglalása adott okot aggodalomra, nem fog-e a klérus s a kormány között összeütközés támadni s teljes erővel fogja-e az egyházi autonómia rendezését kezébe venni?

Eötvöst igen elkedvetleníti, mily lassan fog az autonómia rendezéséhez a püspöki kar, még inkább szűkkeblűsége, mely terveiben megnyilatkozik. Azt hitte, így ír Montalembertnek 1868 július 20-án, hogy elragadó cikke, mely a «Correspondant» épen 1868 márc. 25-iki számában jelent meg a katholicizmus állásáról Irlandban és az alkotmányos szabadság útjára lépett Ausztriában s melyet ő oly gyönyörűséggel olvasott, meg fogja hatni a magyar püspöki kart a nagy súlynál fogva, melyet szavának az egész katolikus világ tulajdonít. Ezért a neki megküldött különnyomatot átadta a primásnak, azzal az óhajtással, hogy a Montalembert kifejezte igazságok reá és a többi püspökökre mély benyomást gyakoroljanak.

A püspöki kar azonban közel egyévi halogatása s első tervének kicsinyes engedményei által mind nehezebbé

¹ Idők Tanuja, 1867 július 24-iki és aug. 25-iki számait.

² 1868 szeptember 10. sz.

teszi az egyházi viszonyoknak a szabad egyház elve alapján való rendezését. A mi időközben Ausztriában történt és még történik, írja Eötvös az 1868 május 25-iki törvényekre célozva, melyek az interconfessionalis viszonyokat, az iskolák államosítását, a házassági pöröknek a világi bíróságokhoz utalását, mondták ki Ausztriában, csak súlyosbítja az ő helyzetét. «Ausztriában a szabadság garanciáit a parlamenti többség mindenhatóságában és abban vélik megtalálni, ha az egyháznak befolyása az iskolára végkép kizáratik. Ezzel szemben még nehezebbé fog nálunk válni a szabad egyház elvét keresztülvinni.»

Eötvösnek az osztrák szabadelvűek egyházpolitikája fölötti ítélete, melyet oly nagyra tartott barátja, M. előtt kimond, a legvilágosabban mutatja, mily őszinte volt buzgólkodása az autonomia érdekében, mily benső vallásos érzés vezette annak kezdeményezésekor s megvalósításának szorgalmazásában. Élénk világot vet azonban arra is, mennyire hozzátartozott egész állambölcseletéhez az egyház, az iskola autonómiája, midőn a parlamenti többség mindenhatóságának elégtelenségét a szabadság biztosítására hangsúlyozza s az egyház mellőzését az iskolában hibáztatja.

Montalembert öröme a «Correspondant» említett cikkében az 1867 decemberi osztrák alaptörvények fölött rövid ideig tartó volt. A cikkel egy napon szentesített három osztrák törvény, ha Eötvös helyeslésével saját magyar politikai helyzetünk, de személyes elmélete szempontjából sem találkozott, a pápai széket a legkiméletlenebb kitörésre ragadta, mely, ha a kiközösítéstől formailag különbözött is, tartalmilag a császár személyes tekintélyének, az osztrák államfenségnek nyílt megvetése volt.

IX. Pius 1868 június 22-iki allokuciójában «a szerencsétlen, boldogtalan, istentelen osztrák alkotmány fölött szomorkodva, a Concordatum megszegésével alkotott, május 25-iki «utálatos, elvetendő, kárhuzatos törvényeket»¹ semmiseknek és érvényteleneknek» nyilvánította.

Montalembert 1868 július 29-iki levelében egész valójában megrendülve ír ez allokucióról, melyet a pápaság legszomorúbb, legmenthetetlenebb tényének mond. Eötvös miatt még inkább fájlalja az eseményt, mely csak fokozni fogja kényes helyzetének nehézségét. Nem veszi el azonban reményét. Úgy hiszi, Isten nem hiába hívott a hatalomra olyan szabadelvű katolikust, aminő Eötvös. Neki tartja fönn bizonyára a nehéz, de dicső missziót, hogy mint hívő, mint a szív embere, mint nagy talentum, a vallás és szabadság követelményeit össze birja egyeztetni.

Montalembert jól sejtette Eötvös helyzetének fokozódó nehézségeit a püspöki kar halogató eljárása s az osztrák egyházpolitikai harcok következtében, melyekről jul. 20-i levelében maga is panaszkodott.

A későbbi fejlemények is a nehézségek fokozódását mutatják.

Simor primás 1868 okt. 21-én eskette Bécsben Eszterházy herceget Trautmannsdorf grófnővel s annak az államnak területén, mely az imént hozta az új kor szellemétől áthatott, 1867 decemberi alap- s 1868 május 25-iki egyházpolitikai törvényeit, mondta hozzájuk, «hogy oly családokhoz tartoznak, amelyek soha meg nem hajoltak az új kor úgynevezett követelményei előtt», intve őket, hogy családjaik hagyományaihoz hűek maradjanak.²

¹ Leges infandae, reprobandae, damnandae, abominabiles, divinae constitutioni vel ipsi naturalijuri maxime adversantes.

² L. Pester Lloyd, október 23. sz.

Ez a vendégjog sérelmével elhangzó tiltakozásféle Ausztria új korszakának imént, 1867 és 1868-ban véghezment alkotásai ellen nyilván a pápai allokució visszhangja akart lenni. Egyúttal azonban a primásnak a hazai egyházpolitika irányában elfoglalandó állására nézve is sejteéseket engedett.

Az autonomia tekintetében Eötvösnek adott nyilvános válasza, az egyházi és világi kitünőségek 1868 okt. 1-i tanácskozmánya által javasolt eljárási módnak elfogadása a munkálatok megkezdésére nézve, mégis lehetlenné tették a primásnak a további elvi ellenzést.

Emellett természetesen nem voltak elhárítva az aggodalmak, minő alapokon akarja az autonomikus alkotmányt fölépíteni, továbbá mikorra, belátható időben kívánja-e annak létesítését biztosítani ?

Simor felfogását látták sokan visszatükröződni Körmőczy Imrének fennebb jelzett iratában, mely szerint a főpapi kinevezésekre nézve, a miniszteri ellenjegyzésnek, mint a vallások egyenjogúságával s a király személyes patronátusi jogával ellenkező rendszabálynak, helye nem lehet.¹ Sőt ma is tartja magát az állítás, hogy Simor az Andrássy-minisztérium kinevezése előtt ezirányban a királyhoz egyenesen memorandummal is fordult s annak hatását csak Deák Ferencnek a király fölhívására 1867 febr. 6-án Bécsben személyesen adott nyilatkozata ellensúlyozta volna.² Minthogy Simor primás később Haynald és Samassa érsekkel ily elvi alapokon álló emlékiratot csakugyan terjesztettek a király elé,³ a Simor részéről az auto-

¹ L. Forster Gyula, Bud. Szemle, 1897. dec. füz. 376—378. l.

² L. Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. 316. l.

³ L. báró Forster Gyula, A katolikus autonómia törv. rend. kérd. 1914. 24. l.

nomia ellen támasztható akadályok iránti aggodalmak nem voltak alapnélküliek s Eötvösnek volt oka annyi szeretettel ápolni terve nehezen elindult hajóját nem egy zátonytól féltetni.

A miniszteri ellenjegyzés elleni világos állásfoglalás azt nyilván megbuktatta volna.

Eötvös a primást egyházi tekintetben kiváló férfiúnak tartotta, így jellemezte Montalemberthez írt, 1867 május 22-iki levelében, egyébként nem volt magatartásával megelégedve. Nagyon elhibázottnak találta 1865-iki pásztorlevelét, melyben csak katolikusok megválasztását ajánlotta a képviselőházba. A hosszadalmasságot az autonomia ügyének megindításában, a püspöki kar első tervének szűkkeblőségét hasonlóképp a primás rovására írta. Mindezen jelekből komoly kételyei támadhattak, nem akarja-e az autonomia tervét az elhúzás taktikájával lehetetlenné tenni?

Egyenesen veszedelmessé vált Simor állásfoglalása a június 22-iki pápai allokúció következtében.

«Igen, óhajtjuk, így szólt a szentatya az osztrák püspököket a májusi törvények elleni ellenállásra s a Concordatum megvédésére buzdítva, hogy tisztelendő testvéreink, a magyar érsekek és püspökök (osztrák) főpáspörtársaik dicső példáját kövessék s hasonló élénk buzgalommal törekedjenek az egyház jogait s ezen egyezményt megvédelmezni.»

Simor, kinek, mint gróf Thun Leo bécsi tanácsosának a Concordatum létrejöttében is része volt, az allokúció intelmének megfelelőleg s a bécsi nuncius sürgetésére a Concordatumot alkotmányos úton kívánta Magyarországot törvényévé emelni s a linci béke módjára becikelyezni.

A Concordatum a magyar állam önállóságát mellőzve, a magyar közjognak az egyházra vonatkozó törvényeit formailag eltörölve s helyükbe saját új rendelkezéseit téve, annak akár hallgatóságos fentartása, még inkább egyenes törvénybe iktatása csak a visszaszerzett alkotmánynak súlyos sérelmével történhetett volna.

Nem annyira a Concordatum által létesített egyházpolitikai rendezés, mint a magyar alkotmány épségének megtámadása keltette ellene a gyűlöletet, mint az abszolút kormányzatnak ilyenemű más alkotása ellen is.

II. József egyházpolitikai újításai megtörttek a magyar alkotmány védfalain s a magyar katolikus egyház 1790-ben a nemzettel együtt visszanyerte régi jogállását, mely nagyban véve megegyezett a Concordatum által Ausztriára nézve 1855-ben létesített egyházpolitikai állapottal.

A Concordatum hallgatag fentartása, vagy épen becikkelyezése alkotmányellenes, egyházpolitikai szempontból fölösleges törekvés volt.

Fölismerte ezt a püspöki kar s Haynald vezetése alatt meghiusította a primás törekvését.

A Haynald szerkesztette remek emlékirat, melyet maga vitt a szentatyához, meggyőzőleg mutatta ki, hogy a Concordatum érvényének vitatója a haza törvényei árulójának tekintetnék s az egyház, ha azt tenné, a maga legbuzgóbb hiveire elvesztené minden befolyását, nyomtatókkal hangsúlyozva, hogy a Concordatum utólagos becikkelyezésére pedig gondolni sem lehet.¹

Ily előzmények után mégis Eötvösnek eszméihez való tántoríthatatalan ragaszkodása, tiszta lelke volt szükség-

¹ A nagyfontosságú emlékirat kivonatát adja Forster Gyula; id. ért. a Bud. Szemle 1897 dec. füz. 374—376. l.

ges ahhoz, hogy a primás vezetésétől függő katolikus autonomia sorsa iránt kétségbe ne essék, sőt annak megvalósítását, mint Montalembertnek 1868 dec. 15-én írta, 1869-re várja.

Egyházpolitikai küzdelmei, csalódásai közben mély meggyőződése tartotta fenn, mely szerint «a kereszténység szakadatlan befolyását a civilizációra, amennyiben e történelmi tényt természetes okokból magyarázni akarjuk, annak tulajdoníthatni, hogy soha valamely államformához magát nem kötötte, ellenkezőleg mindeniket felhasználta.¹ Ezt az irányt kell ma is követni. A népnek az egyházra a politikai szabadság útján engedett befolyás sohasem lehet oly veszélyes, mint amint az abszolút királyoké volt; mert vallástalan király gyakran előfordulhat, teljesen vallástalan nép soha».

Több levelében (1868 jún. 20., aug. 31., 1869 jún. 6.) panaszodik ugyan a főpapság egy része ellen, hogy nem látja be a kor kivánalmait, az egyházi viszonyok új rendezésének szükségessége tekintetében, hogy kényelemszeretete, anyagi érdekeinek féltése nagyban akadályozza az autonomia megalakulását. Mégsem hiszi, hogy ellenzését egyedül uralomvágyának lehetne tulajdonítani.

Igazságosságában rámutat a főpapság vonakodásának tárgyi okára. A világiak indifferentizmusát tekintve, igazoltnak látja aggodalmukat, hogy a nekik engedett befolyást az egyházi vagyona és iskolára nem az egyház érdekében fogják gyakorolni. De a világiak, írja Montalembertnek, nem is akarnak komolyan a munkához fogni, a katolikus sajtó egy része viszont oly hangokat hallat, melyektől az autonómiát óhajtó, de aggodalmas természetű, néhány főpap visszaretten.²

¹ 1868 aug. 31-iki levele. ² 1869 június 6-iki levél.

Az 1867 okt. 1-én megindult «Független Lapok»-ban, szerkesztőjük, a pap Zoványi Mihály, csakugyan merész hangokat hallatott. A nemzeti, demokratikus magyar egyház jegyében indul meg, melynek főerősségét az alapságban látja.

Ez nálunk mindig liberális és nemzeti volt, ennek érdekeit hévvel karolja föl. Ilyen volt ez még abban az időben is, midőn a főpapi kar utolsó diétáinkon, kevés kivétellel, föláldozni látszott függetlenségét. Ezért szükséges az autonomia, mely csak egyházszervezeti reformot jelent, anélkül, hogy a hit ügyét érintené. A szervezetnek pedig más célja van, minthogy a hierarchia hatalmának tágítására eszközül szolgáljon.¹ Az egyházszervezet jelentőségének méltatásában oly dogmatikus állításokra ragadtatja magát, mely szerint «szent vallásunk, de nem egyházunk, vagyis egyházi rendszerünk alapítása volt isteni», amit egy későbbi számban nagy nehezen sajtóhibaként próbál helyrehozni.²

Ugyancsak alárendelt jellegűnek hirdeti az egyházi fegyelem ügyét, fölélesztve a 48-as időkben az alpapságot nagy forrongásba hozott coelibatus, továbbá a bajusz- s szakálviselés, az ünnepek, bűjtök kérdéseit. A fakultatív polgári házasság mellett foglal állást. Az erdélyi püspök, Fogarassy Mihály s a világiak közt 1868 februárban kitört összeütközést a püspök irányában kiélesíti s mindezek mellett Deák nyilatkozatát, hogy katolikus lapra az autonomia meginduló rendezésével okvetlen szükség van, valamint a Deáktól nyert hosszabb kihallgatást irányának helyesléseként tünteti föl.³

¹ 1868. 30. sz.

² 42. sz.

³ Független Lapok, 1868. 184. sz.

Zoványi lapját és irányát 1869-ben július 15-én új név alatt folytatja. A «Szabad Egyház», oly tekintélyes férfiak, mint Horváth Mihály, a volt csanádi püspök, Hoffmann Pál egyet. tanár, Horváth Döme, min. tanácsos, Kovács Lajos, Széchenyi István nagytekintélyű munkatársának felügyelete alatt, Prileszky Tádé képviselő és Hatala Péter tudós theologus szerkesztése, valamint előkelő tudományos és közéleti kiválóságok közreműködése mellett jelenik meg. Utóbbi az irány dogmatikus, az előbbi a politikai jellegének kifejezője s ez irány noha komolyabb formában, tudományos vértességgel lép föl, nem kevésbé ellenzéki, támadó.

Az egyházi fegyelem enyhítése, a liturgia nyelvének, a fő- és alpapság gazdasági helyzetének reformja, a világiak befolyásának emelése érdekében küzd s a kor szabad-szellemének tért akar nyitni az egyháznak dogmatikus korlátok által meg nem kötött szervezeti részében, p. o. a püspöki javadalmak kommisszálását, a káptalanok jövő alakítását illetőleg.

Mindezt elég bátorsággal, hévvel, a sorok közül a főpapság ellen kiolvasható keserűséggel, erősen demokraticus nemzeti színezettel teszi akkor, midőn a katolikus egyház világszerte válságos, izgalmas napjait éli a Vatikánba egybehívott közzsínat miatt s amidőn nálunk a lelkek e világforrongásához az elbánás, melyben az elmebeteg krakói apácát, Ubryk Borbálát részesítették, Franciaországban a Lacordaire méltó utódának tekintett nagy karmelita szónok, Hyacinthe apostasiája erős helyi izgalmat csatolt.

Eötvös egyházpolitikájának kerekeibe gátlólag kapcsolódott ekként a vele időbelileg egyszerre egybehívott zsínat. A püspökök egész figyelme természetesen e felé

fordult. Elutaztak a zsinatra, melynek célja erős egyház-ellenes hangulatot keltett.

A Syllabusnak Dupanloup-val ellenkező értelmet adó fanatikuskok, velök a IX. Pius környezetében túlsúlyra jutott római jezsuiták «Civiltas Catholica» című folyóiratukban ugyanis nemcsak a pápai csalhatatlanság, de a Syllabus tételeinek, minden újkori szabadság kárhóztatásának dogmatizálását is várják, sőt a Syllabusból alkotandó hitcikketek tervezetét közzé is teszik folyóiratukban. Francia püspökök és katolikus lapok nem ismernek határt, a pápa istenítéséig, a pápa iránti bálványimádásig ragadtatják magukat. «Mi a pápa? — A földön járó Krisztus. — Tehát csalhatatlan.» — mondja az «Univers.» Mermillod, genfi püspök a Fiúisten három megtestesülését hirdeti, a Szűz méhében, az Oltáriszentségben s a pápában. Tulle püspök szerint a pápa a folyton megtestesülő ige.¹

A vallási és politikai érzésnek e szertelenségei és eltévelyedései erős ellenhatást keltenek a katolikus világban. Tekintélyes német katolikusok Coblenzben 1869 július havában püspökökhöz fordulnak tiltakozással, a német püspökök ezután nemsokára közös pásztorlevélben foglalnak állást az abszolutista theologusok veszélyes, kivihetetlen tervei ellen. A nagytekintélyű mainzi érsek, Ketteler, a csalhatatlanság ellen nyilatkozik s Montalembert bizalmas barátja, Dupanloup, kit ez a XIX. század legnagyobb püspökének tart, mielőtt a nagytekintélyű theologus, Gratry kíséretében a zsinatra elindulna, kibocsátja novemberben pásztorlevelét a csalhatatlanság kimondása ellen. A magyar és az osztrák püspökök nem nyilatkoznak ugyan, de ellenzésük híre s hogy a dogma kimondásának elhalasztását fogják kívánni, közszájon forog.

¹ Lásd Lecanuet, III. köt. 466—468. l.

Montalembert lelkét a zsinat egybegyűlésének s a vezető elemek terveinek hírére nagy aggodalom, nagy háborgás fogja el. E túlzók nemcsak a pápaságot akarják abszolút monarchiává átalakítani, hanem az újkori alkotmányos szabadságokat védő liberális katolikusoknak is a kegyelemdőfést megadni. A pápa csalhatatlanságában mindig hitt, de mik lesznek politikai következményei, ha definiáltatik?¹

Mindent elkövet, hogy Dupanloup a római udvar veszélyes törekvései ellen síkra szálljon s midőn ez más egyházi tekintélyekkel együtt hallgat, Izabella spanyol királyné elüzetését trónjáról 1868-ban, a forradalom bosszúját a vele szövetségben volt spanyol egyházon veszi alkalmmul, hogy a római abszolutista törekvések kárhuzatos végét az egyházra föltüntesse. Spanyolország hanyatlása onnan kezdődik, amikor a spanyol egyház V. Károly és II. Fülöp despotizmusának büntársává lesz s Inquiziciója Rómával is szembeszáll. Az abszolút monarchiával szövethetzett Inquizició hatását Spanyolország szomorú sorsára tartja a Civiltas Catholica jezsuitái elé — nem Franciaország és Belgiuméi elé, akik iránt a legnagyobb ragaszkodással van — hogy okuljanak, mert az egyházat a veszélyektől, melyek a hitetlenség részéről fenyegetik, egy újabb szakadástól, a nemzetek intelligenciájának elvesztésétől csak az mentheti meg, ha a szabadság elvének alapjára helyezkednek.

Egy buzgó hívő aggódó lelkének fájdalmas, szenvedélyes kitörése volt Montalembert irata, «L'Espagne et la liberté», melyben annak egész fájdalmát és felháborodását kiöntötte. Oly szenvedélyes, hogy legjobb barátai: Dupan-

¹ L. Lecanuet, id. m. 424—433. l.

loup, Falloux, Broglie, Cochin megijednek tőle, megakadályozzák megjelenését a «Correspondant»-ban, ami régi együttműködésüket e folyóiratban végleg megszakítja.

Eötvös, aki az iratnak lenyomatát Montalembertől megkapta s átolvasásának két éjjelt szentelt, meg van győződve, hogy ha megjelenhetett volna, ugyanazt a hatást éri el, mint hasontárgyú más iratai. De megfoghatónak találja, hogy annak megjelenését megakadályozták, sőt ez Montalembert érdekében történt, mert az irat megjelenése mindkét fél részéről bizonyára erős támadásokra adott volna alkalmat.»¹ Az irat Montalembert halála után a *Bibl. Universelle et Revue Suisse* 1876 jan.—májusi füzetében mégis megjelent. Hyacinthe atya, a rendjéből kilépett karmelita tette itt közzé, ki ellen a Montalembert-örökösök emiatt pört is indítottak.²

Montalembert nagy szomorúsága dacára afőlött, ami az egyházat vezetőinek tervei által fenyegeti, tántoríthatlan marad hozzávaló hűségében. «Hitünk értékét az egyház jogos tekintélyébe és örökkévalóságába csak fokozzák azoknak az embereknek nyomorúsága és gyarlósága, akik kormányozzák vagy képviselik. Az egyház mindezek dacára az egyedüli letéteményese marad az igazságoknak és azoknak az erényeknek, amelyek egyben a legszükségesebbek és a legnehezebben elérhetőek a modern társadalmakra, úgymint a tisztaság, az alázatosság, a szeretet erényeinek. S nála vannak egyedül, ma még inkább mint valaha, az emberi élet nagy mysteriumainak: a fájdalom és a bűn kulcsai.»³

¹ Eötvös 1869 jún. 6-iki levele.

² L. Tallichet, *M. de Montalembert et le père Hyacinthe*. 1877. Lausanne.

³ Lecanuet, *id.* m. 453. l.

Ezért folytatja betegágyáról is actioját a zsinat kívánatos eredménye érdekében. Dupanloup egyenes kívánsága folytán Newman-t és Döllinger-t rá akarja bírni, az elsőt, hogy Dupanloup, a másodikat, hogy Schwarzenberg prágai érsek theologusaként menjen a zsinatra.¹ Midőn azonban az ellentábor lapjainak támadásait látja a zsinat azon pártja ellen, mely a családkozhatlanság meghatározásának elhalasztását s a polgári szabadság ellen tervezett kijelentések megakadályozását kívánja keresztülvinni, midőn e pártot eretnekséggel, istenkáromlással, saját személyét következetlenséggel látja vádolva, mivel ultramontánból gallikán lett, kitör elfojtott haragja s halála előtt hat nappal nyilvános levélben, szavait nem eléggé válogatva kel a maga s barátai eszményének, a szabad egyház szabad államban-nak védelmére az abszolutisták ellen.

«A zsinaton eldöntendő kérdés vitatásába bocsátkozni, mondta Montalembert e levelében, melyet Eötvösnek is megküldött nyomtatásban halála előtt egy nappal kelt soraihoz mellékelve, se joga, se akarata nem lévén, a leghálásabb csodálattal üdvözli elsőbben Orléans nemeslelkű, nagy püspökét, aztán a fáradhatlan, ékesszóló papot, (Gratry-t), akik a hizelgés, az álnokság és szolgálalelkűség áradata elé mertek állani, mely bennünket elnyeléssel fenyegetett.»²

A zsinat által Francia-Németország katolikusai között támadt erős forrongáshoz, a nagyszabású irodalmi, alapos tudományos tornához hasonló mozgalom hiányzik nálunk. A napisajtónak az ügy mélységeit nem érintő híradásai, az egyházellenesnek erős, a semlegesnek enyhébb támadásai, az egyházasnak óvatos tartózkodása, egyes

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 458—459. l. — ² U. o. 468. l.

kitörések az országgyűlésen, mint Kállay Ödöné az 1870 február 21-iki képviselőházi ülésben az új dogma ellen, jelölik 1869 második felétől 1870 első felének végéig a nemzet nyilvános életében a csalatkozhatlansági dogma létrejöttének történetét, mely a királyi placetum megadásának az 1870 július 23-iki minisztertanácsban elhatározott megtagadásával, Jekelfalussy fehérvári püspöknek ünnepeles megdorgálásával, Schopper rozсныóinak miniszteri megintésével le is záródott.

Magát a dogmát vallási tartalmában, történelmi alapjaiban mélyebb érdeklődés nem kíséri, vagy ha igen, a legsekélyesebb racionalizmus szempontjából nézik, teljes mellőzésével a kereszténység természetfölötti jellegének, az evangéliumok erre vonatkozó bizonyságának.

Olyformán érveltek a vezető férfiak: «a csalatkozhatlansági dogma valóságos istenkáromlás, mert halandó embert csalhatatlannak nyilvánít» s érvelésüket azzal iparkodtak nyomósítani, hogy «ilyesmi a legbuzgóbb katolikusokat is fölháborítja», nem véve észre okoskodásuk illogikus voltát, mert hisz a katolikusok, ha azok, sőt buzgók, tehát hitük tartalmának tudatában voltak, ez istenkáromlást a pápa csalatkozhatlanságának definíciója előtt is elkövelték, a püspökökből, halandó emberekből álló közzsinatnak tulajdonítva a csalatkozhatlanságot.

Mi volt Eötvös fölfogása a dogma belső igazságáról, nem tudjuk. De megkülönböztetései, melyeket a természetes és természetfölötti okok, az emberi és isteni szempontok közt Montalemberthez intézett leveleiben több ízben is tesz, «hogy egyházunk megerősítése, ha emberi szempontból tekintjük,»¹ hogy «a kereszténység szakadat-

¹ 1867. szept. 4.

lan befolyását a civilizációra — amennyiben e történelmi tényt természetes okokból magyarázni akarjuk, —»,¹ vagy midőn 1867 május 22-én a koronázás előtt M.-nek írt levelében a nemzet jövőjébe vetett bizalmát ekként indokolja, «mert Isten egy népet, mely századokon át a kereszténység előőrse volt, nem enged elveszni. Politikailag e nézet nem meggyőző, de engem inkább megnyugtat, mint amit Bismarck, vagy az Önök hatalmas császára új alakulásaink iránti szimpátiájukról mondanak» nem engednek kétséget, hogy ily lapos okoskodással a dogma fölött napi-rendre térhetni nem tartotta lehetségesnek.

Könyvtárának a budapesti egyetemi kör s az Eötvöskollégium birtokában maradt töredékei között az egyházatyák, Cyprián, Tertullian, Ambrus, Ágoston művei, a Scholae Alexandr. Catechet. Theologia, Görres, Christl. Mystik-je, Creutzer, Symboliká-ja eléggé mutatják, mennyire foglalkozott a keresztény dogmával, az egyház történelmével, nem is említve a «XIX. század uralkodó eszméi»-nek egyháztörténelmi, tudományos készletét. Így bizonyára jól tudta mi a különbség az egyház hite s annak fogalmi definiálása, cikkelyezése között.

Az az Eötvös, akit mint fiatal joghallgató 1868 augusztus folyamán imakönyvébe elmerülve, oly áhitattal láttam Karlsbadban vasárnaponként a misében résztvenni, alig gondolható másként, szintén keresztülment Montalembert lelki küzdelmeinek egyrészén s nem volt távol azoktól, melyeket a Döllinger-ek, Schulte-k, Friedrich-ek, Reinkens-ek tudományos, komoly, a napi sajtónak vásári támadása mindnyájunkban keltettek, akik vallásunkon csüngtünk.

* 1868. aug. 31-én.

E benső vallási aggodalmakat a magyar katolikusok között, a magyar püspökökbe vetett bizalom csillapította. El volt terjedve a hír, hogy a családkozhatlanság, a Syllabus dogmatizálását ellenző zsinati kisebbséghez tartoznak.

A «Szabad egyház» azzal iparkodott a hívőket megnyugtatni, hogy a dogmát a püspökök nem fogják kihirdetni s így reánk nem lesz kötelező. A magyar püspöki kar ellenzésének feltüntetésére a bizonyára költött párbeszéddel kedveskedett olvasóinak, mely a pápa és Simor primás közt lefolyt volna, midőn a dogma ellenzői a pápa előtt megjelentek, hogy tiltakozásukat átadják: «Tu primas Hungariae bene incepisti, sed male finivisti. Diabolus te cribravit et devoravit. — Sancte Pater! ecce adsum, ergo diabolus nec me cribravit, nec me devoravit.»¹

A dogma igazsága, vallásbeli kötelező ereje fölötti lelkiismereti aggályok mellett, bármint döntse el azt magára az egyes hívő, fennmaradt az állásfoglalás szüksége annak kihatása irányában a világi életre, a katolikus egyházzal oly szoros, százados kapcsolatban álló magyar államra.

E részben Eötvös szükségesnek látta, az egyháznak abszolút monarchikus irányban tervezett átalakulására tekintettel, mint más katolikus államok is tették, így Franciaországban Montalembert barátja, Daru, a külügyminiszter, a magyar állam részéről is a magyar püspököket figyelmeztetni, hogy a világi hatalom érdekeit szem elől ne tévesszék. Elveihez hiven, nehogy a primáshoz intézett levelével az egyház szabadságát érinteni is lássék, iratát nagy óvatossággal fogalmazta. Nehogy azonban az egyház iránti teljes tisztelettel megírt levél intenciója

¹ Szabad Egyház, 1870 júl. 22., 23.-iki sz.

félreértessék, szükségesnek látta Eötvös a püspöki karnak bizalmas tájékoztatását s evégett fölkérte Horváth Boldizsár igazságügyminisztert, írnia meg Kovács Zsigmond püspöknek, kivel az bizalmas baráti viszonyban állott, mi nyugtalanítja a magyar kormányt s magán nézeteként tanácsolhatná, hagyják el a püspökök ünnepélyes tiltakozással Rómát, mielőtt a csalhatatlansági dogma határozattá válik.

Horváth Boldizsár, a magyar igazságügy reformjának halhatatlan érdemű megindítója s igen fontos részeiben megalkotója e világraszóló egyházpolitikai ügy vallási részének kezelésében nem birt, vagy talán a címzetre tekintettel nem akart az egyszerű táblabirói színvonal fölé emelkedni. Eötvösé e levélben csak az indítvány, de nem a megokolás volt. Pszichologiai lehetetlenség, hogy egyes részletek, melyek indiszkréció útján belőle köztudomásra jutottak¹ — Horváth Boldizsár aggódó gondossággal óvta a nyilvánosság elől — akár Eötvös sugalmazására, akár tudtával, utólagos jóváhagyásával keletkeztek volna.

Ha formailag nem is, lényegében Eötvös óhajta teljesült. A zsinati kisebbség, melyhez a magyar püspökök is tartoztak, a csalhatatlanság definiálását időszerűtlennek, a zsinat ügyrendjét nem megfelelőnek tartotta, ezért a bizottságban ellene is szavazott, a zsinatnak a dogmát kimondó teljes üléséből pedig távol maradt.

Az 1870 aug. 9-iki rendelettel, a placet-jog gyakorlásával Eötvösre a csalhatatlansági dogma politikailag elintézését nyert; nem annak visszahatása autonómiai terveire.

A csalatkozhatatlanság dogmájának előkészülete, kimondása erős egyház- és autonómiaellenes hangulatot kelt.

¹ Halász J. Egy letűnt nemzedék 330. l.

Eötvös 1869-ben sok oldalról támadás tárgya. A vallás szabad gyakorlatáról törvényjavaslat előterjesztését követelik, autonomikus terveit, mint amelyek a reakció erősítésére szolgálnak, elítélik, mert a katolikus egyház igazi autonómiát nem is adhat.

A «Pester Lloyd», Falk Miksa lapja, aki Eötvössel a kiegyezés és más belpolitikai ügyekben együtt haladt és őt, a zsidó emancipáció s más szabadelvű reformok legrégibb bajnokát, különös tisztelettel tüntette ki, az osztrák szabadelvűség álláspontjára helyezkedve, a gúny, a sajnálkozás, a fölháborodás hangját veszi föl ellene. A kormányt a protestánsok nem tekintik felekezetrőlkülöninek, ami kellene, hogy legyen, hanem katolikusoknak. (P. L. október 8. sz.) Dicséri a tiszáninnyi ref. egyház politikáját, mely oly élesen támadt a katolikusok ellen, (P. L. október 24. sz.), kétségbevonja Eötvös autonomikus terveinek lehetőségét, melyek a katolikus egyház alkotmányával ellenkeznek. (P. L. október 16., 17. sz.) A szabad egyház az állam teljes szekularizációját jelenti, Eötvös azonban az egyházi autonómiák által konkordátumot kötött velük, hátra van még a konkordátum a katolikusokkal az autonómia útján. (P. L. október 21. sz.) Szüntesse be végre Eötvös egyházépítő tevékenységét s kezdje meg már az állam és egyház elválasztását. (P. L. november 28. sz.) Egyenesen kimondja, hogy Eötvöst nem tisztelik többé, mint államférfit, csak mint író és bölcselet. (P. L. október 15. sz.) Eötvös a liberalizmus megtestesülése volt, ma csak beszélni tud róla, nem tenni. (P. L. november 22. sz.)

Midőn Eötvös a vallás szabad gyakorlatáról szóló nevezetes javaslatát 1869-ben tervezte, melyet aztán 1870 április 7-én terjesztett az országgyűlés elé, (az 1869—72-iki

orsz. irom. 4. köt. 427. sz.) a «Pester Lloyd» ahhoz hozzájutva, azzal iparkodott nevetségessé tenni, hogy a nagy magyar jogász, Frank Ignác annak idején a zsidók kizárását bizonyos jogokból, a kath. államvallás privilegiumaiból, a vallás szabad gyakorlatáról szóló fejezetben adta elő. (P. L. november 28. sz.) Addig nincs szabad vallásgyakorlat, amíg nincs polgári anyakönyv, nincs polgári házasság. (P. L. december 5. sz.)

Mind e támadásokban jórészt a zsinat, a csalatkozhatlanság szolgáltatják az alaphangot.

Az ellenzéki lapok természetesen hozzájárulnak az Eötvösellenes riadóhoz, de a «Pesti Napló» is (1870 június 29-iki sz.) lehetetlennek mondja az autonómiát, a «Reform» pedig 1870 március havában már, a csalatkozhatlanság leendő kimondásának hírére azt követeli, a kormány vegyen kezébe minden egyházi vagyont s fizesse a papokat.

Eötvös céljaira inkább zavaró, mint elősegítő volt a «Szabad Egyház» támogatása, mely pedig az autonómia kivívását tűzte ki célul.

Az egyházon belül az alpapság, a hívők egyeteme érdekében hangoztatott demokratikus elvei, a modern szabad közintézmények melletti hangos állásfoglalása a püspöki kar előtt veszélyes színben tüntetik föl. A győri püspök körlevélben óva inti papságát attól a kovásztól, amelyet a «Szabad Egyház» tálal föl.¹ Erős harcot kell vívnia az «Idők Tanúja»-val,² mely Ronge-féle nemzeti egyházat lát a lap terveiből fölépülni.

A zsinat folyamán, honnan Hatala Péter látja el tudósításokkal, hangja gyakran eltávolodik attól a hang-

¹ Szabad Egyház, 1869. 104. sz. ² U. o. 1870. 35. sz.

tól, melyen katolikus hívőnek egyházához szólani szabad.

Szemére veti Rómának — így általánosságban — hogy benne «ma meglepő bátorsággal a mult századok fölélesztett szelleme indít harcot a XIX. század ellen.»¹ «A magyar katolikus autonomia s azon értelmezése a katholicizmusnak, melyet a zsinat többsége látszik képviselni, valóságos és világos megférhetetlenség.» «Megfér-e? — kérdi ily körülmények között — a XIX. század eszméivel vagy kiengesztelhetetlen köztük az ellentét. Róma mai föllépése fölfogásainkat teljesen megzavarta . . . A zsinaton nincsenek hívek s az ott levő oligarchia is megfosztatik a tanácskozás szabadságától.»²

A csalatkozhatatlanság tekintetében ugyan a püspöki tekintélyre, a hitcikkeknél szükséges egyhangúságra támaszkodik. A magyar püspökök ellenzése által megvédve látja a négy folyam és hármás bérc katolikusait, akik ellene szavaztak a Syllabus dogmatizálásának is.³ Azonban annál hevesebb a támadása az autonomiai munkálatok halogatása miatt, bár abban nyilván a közbejött zsinatnak is része volt s mindazt, ami történt, a képmutatás, a hitegetés rendszerének nyilvánítja. A hercegprimás s némely főpap ajkáról elhangzott lelkesedés az autonomia iránt üres frázis volt a gyöngelelkűek ámitására.⁴

A katolikus autonomiának ily védelme a «Szabad Egyház» által azok ellen, akik azt megvalósíthatatlannak s a katolikusokat egyházuk alaptételei miatt a jogegyenlőségben részesíthetetlennek nyilvánították,⁵ Eötvösre bizonyára nem volt kívánatos. Nem még azért sem, mert

¹ Szabad Egyház, 1869. 137. sz.

⁴ U. o. 1870. 215. sz.

² U. o. 1870. 3. sz.

⁵ U. o. 1870. 154., 156. sz.

³ U. o. 1870. 4. és 180. sz.

e lap s mozgatói szívesen hivatkoztak Montalembert tekintélyére s 1870 március 13-án bekövetkezett halálát széles gyászkeretbe foglalt számban tüntetőleg parentálták.¹

A lap szelleme, hangja, egyes kitételeit nem is tekintve, határozottan egyházellenes, forradalmi volt. Ily szellem éltette két fő mozgatóját, Zoványit és Hatalát s későbbi kitérésük igazolta a lap ellen táplált aggodalmakat. Készek voltak az egyházat forradalmi úton is átalakítani, Eötvös ellenben, mint Montalembertnek annyiszor írta, alkotmánya, hitcikkelyei érintése nélkül, az autonómiával erősíteni akarta.

Hasonlókép Eötvös tervét nehezítették oly nyilatkozatok — hogy egy különösen jellemzőt kiemeljek — aminő a katolikus Kállay Ödöné volt a képviselőház 1870 február 21-iki ülésében. «A hierarchia már józan eszünket akarja megtámadni, oly badarságokat kíván, hogy elhigyjünk, melyeket csak egy Bedlam-ba került» — akkor még a műveltséghez tartozott angol intézmények ismerete — «egyén hihet el: értem a csalhatatlanság tanát. Valódi rabjai vagyunk a pápaságnak és egyedüli reményiségünk az autonómiai mozgalom.»

A katolikusok autonómiájának alkotmányozó gyűlése 1870 október 26-án nyílt meg, az egyházon belül egymással küzdő elemeknek a csatlakozhatatlansági dogma óta a legmagasabban fokozódó forrongása által izzóvá vált légkörben. A gyűlés november 6-án választotta meg az autonómiai alkotmánytervezet kidolgozására 27 tagból álló bizottságát, mely csak 1871 március 9-én mutatta be tervezetét, annak kisebbsége a saját ellenjavaslatát.

¹ Szabad Egyház, 1870. 61. sz.

Eötvös a bizottság működésének megkezdése után már egy hónap múlva betegeskedni kezd, állapotja január elején rosszabbodik, végén válságossá lesz s február 2-án idő előtt, hisz csak 57 éves volt, a nemzet elveszti nagy íróját, mély állambölcselejt, messzelátó, aktív politikusát, a salaktalan, nemesszívű, jóságos, egész embert.

Mi jutott el hozzá a már a 27-es bizottságban jelentkező éles ellentétekből, nem tudjuk. A primás az alkotmányozó gyűlés berekesztésében külön hangsúlyozta, hogy az alkotmánytervezet minden külső befolyástól ment tanácskozásoknak és vitatkozásoknak eredménye. E kijelentés, de még inkább Eötvösnek egész életén át vallott elvei, arra engednek következtetni, hogy Eötvös, ha tájékozva volt is az ellentétekről, távol tartotta magát a két ellenfél küzdelmétől s állásfoglalását annak végleges kialakulása idejére tartotta fenn.

Mélyen áthatva a meggyőződéstől, amint ezt a vallás szabad gyakorlatáról 1870 április 7-én benyújtott törvényjavaslata 4., 5. §§-ainak indokolásában is élte végén nagy nyomatékkal kifejezte, hogy «minden egyházat jogosítani kell arra, hogy vallási és egyházi ügyeiben intézkedjék», ennek e tartózkodás felelt meg. Eszményét, a szabad egyházat szabad államban, az egyházak autonómiája által véelve megvalósíthatónak, azt írta Montalembert-hez 1868 december 15-én intézett levelében, hogy «miután a munkálatok a katolikus autonomia létesítésére is 1869-ben megkezdődnek, ezáltal végre egy országban ez eszmény meg lesz valósítva. Mert ehhez nem elég, hogy az állammal vallásukban szabad egyének, hanem szervezett egyházi közösségek is álljanak szemben.

Ennek felel meg az Eötvöshöz méltó e törvényjavaslat 6. §-a, mely az állam jogait a kath. egyház irányában

addig tartja fön, amíg az az önkormányzat alapján szervezkezik s azon alapítványai és vagyoni tulajdonai, melyek a 48. III. törvénycikk 6. §-a alapján az állam kezelése alatt állanak, e célra alkotott törvény által saját kezelésébe nem adatnak.

A 27-es bizottság munkálatait március 11-étől március 30-áig tárgyaló nyilvános üléseken kipattant nagy ellentéteket, a kisebbség részéről a vatikáni határozatok, a papság elleni kifakadásokat, a királyi patronátusról, az egyházi vagyonról, az autonomia hatásköréről, az egyházi fegyelem, kérvényezésről elhangzott fölfogásokat Eötvös nem érte meg. A többség 96 szavazata ellenében csak 54 szavazattal bíró kisebbség munkálatát különösen Kállay Ödön, Bartal György, Horánszky Nándor, Perczel Miklós fölszólalásai olyképen világították meg, ahogy azt Eötvös nyilvánosan, műveiben, közéleti kijelentéseiben, bizalmasan Montalembert-hez intézett leveleiben vallott elvei szerint kívánatosnak bizonyára nem tartotta. S mint-hogy a kisebbség az akkortájt uralkodó politikai közvélemény hiveiből állott, ellenben a többség világi vezérférfiai, gr. Apponyi György, b. Sennyey Pál, gr. Cziráky János, Majláth György egy letűnt politikai kornak képviselői voltak, Eötvösre, ha életben marad, az autonomia állami szentesítésének keresztülvitelében nagy küzdelmek vártak volna a kisebbséggel rokonszenvező közvélemény részéről. De az autonomia tekintetében hozzá közelálló többség is támasztott volna nem kis nehézségeket, amennyiben Eötvösnek a felelős minisztériumról vallott elvei s Montalemberthez intézett levelei után föl nem tehető, hogy ő a királyi patronatus gyakorlásában a felelős minisztérium befolyását, és a miniszteri ellenjegyzést föladni, a javadalmak arányosítását, az alapok jellegének tisztázá-

sát az autonomiáról alkotandó törvényből kihagyni lehetségesnek tartotta volna, amely rendezés pedig nem illett bele a többség terveibe.

Ám mindez hozzávetés. Bizonyos ellenben, hogy Eötvös helyzete Montalembert-ével összhangban levő egyházpolitikája miatt egyre nehezebbé vált. Nemcsak az ellenzék, nemcsak a protestánsok, nemcsak a Deák-pártnak a vallási radikalizmushoz húzó elemei és lapjai, de a felekezeti iskoláknak közös iskolákká alakítását bizonyos esetekre megszabó törvény végrehajtása a katolikus papság körében is nagy ellenzést támasztott s az 1870 augusztus 16-iki egyetemes tanítógyűlésen a felekezeti és közös iskolák hívei közt kitört harc sehogysem felelt meg az ő nemes liberalizmusának, mely az ellentétes vélemények tiszteletére, a különböző törekvések jogegyenlőségére volt alapítva.

Helyzetének e nehézségét élte végén eltakarta a francia-német háborúnak mindent háttérbe szorító fontossága, a belpolitikában a törvényhatósági törvény tárgyalása, de legfőképen az, hogy életében sem a vallás szabad gyakorlatáról rendelkező törvény nem került tárgyalásra, sem a katolikus kongresszus nyilvános tárgyalásai meg nem kezdődtek.

Nem oly mértékben mint Montalembert, de Eötvös is átszenvedte a liberális katolikusok bajait. Terveinek meg nem értése, egyaránt meggyanusítása, katolikusok és szabadgondolkodók részéről, az első részéről, hogy lelkében protestáns vagy éppen szabadkőműves, az utóbbiak részéről, hogy a katolikus reakciót szándékosan erősíti, az akadályok, melyeket a püspöki kar eleinte halogatásával, a világiak közönyösségükkel eléje gördítettek, a fitymáló hang, melyen liberalizmusáról, államférfiúi

képességéről szólt a lapok nem jelentékeny része, érzékeny, nemes szívét értelmi elmélyedésre hajló szellemét bizonyára erősebben bántották, mint más államférfiakat az akciójuk elleni támadások, céljaik meg nem értése.

Bántották leginkább annál fogva, mert egyházpolitikáját nem egyedül az egyéni szabadság tisztelete sugallta. Szoros kapcsolatban állt az külpolitikájával. Ami Deák kiegyezési akciójának fő indítóoka volt, a nemzet létét az orosz hatalom részéről fenyegető veszély ellen biztosítani, sarkalta Eötvöst a katolikus egyház erősítésére. Montalembert-nek írt 1867 szeptember 4-iki levelében tett politikai hitvallása világosan tanúsítja ezt. «Nincs állam — fejtegette itt hosszasan — melyre a katolikus egyház erősítése nagyobb fontosságú lenne, mint a monarchia s ebben Magyarország.»

A katolikus egyház, mint a monarchia lakosságának túlnyomó részét magában foglaló az a bástya, melyen Oroszország hatalmának meg kell törnie. Nem elég, hogy a monarchiát katolikus hatalomnak híjják, valósággal annak is kell lennie, abban az értelemben, hogy az egyház a népelet minden fontos irányának fejlődésével összefüggésben legyen. Nem egyedül a vallási szükséglet kielégítése, de — mondja, — minden gondolkodó emberre szembeötlő politikai érdek is kívánja a katolikus egyház erősítését.

Az Ausztriával való kiegyezésen kívül, külpolitikai kapcsolatánál fogva lett Eötvösre katolikus autonómiai törekvése a másik domináló érdek, melynek élte végéfelé nem kedvező auspiciumi aggasztották.

A halál mindenestre nagyobb küzdelmekről és csalódástól mentette meg, mint aminőt neki eddigi nehézségei okoztak.

A «szabad egyház szabad államban» jelszónak konkrét keresztülvitele meggyőzte volna, hogy az egyéni szabadságból kiinduló liberális elveknek csak negatív ereje van, de nincs határozott tartalma, az államnak belügyeiben való semlegességét jelenti, ameddig ez fenntartható. Nélkülözhetetlen ugyan minden szabad államra, mint az egyén védőpaizsa az állam túlhatalma ellen, de a legtöbb állami és társadalmi viszony rendezésére nem nyújt pozitív megoldást. Így az emberi életnek a vallásos hit körébe eső, de egyszersmind a társadalom rendjével, az állami lét követelményeivel kapcsolatos viszonyainál, mint a házasságnál, a honvédelmi kötelességnél, hogy csak némelyeket említsek, pozitív más valamely elvből, nem az egyéni szabadság szempontjából kell dönten. A felek magán-szerződése-e a házasság, melyet egyező akarattal a közhatalom beavatkozása nélkül, vagy annak hozzájárulásával fölbonthatnak, avagy a közhatalom annak fölbonthatását csak súlyos okok miatt birói úton mondhatja ki, avagy semmiképen föl nem bontható? Az állam védelme a szabad, önkéntes, avagy a mindenkit kényszerűleg kötelező hadi szolgálatra fektetendő-e? Nem az egyén önrendelkezésének liberális szempontja, hanem a házasság által védeni kívánt nagy fajfenntartási, erkölcsi, szellemi célok, a honvédelmi rendszernek az állam lététől, a nemzet függetlenségétől, gazdasági berendezésétől, elválaszthatatlan természete lesznek irányadók.

Midőn a vallás szabad gyakorlatáról szóló, 1870-iki javaslata indokolása szerint állítja: «ily törvénybe csak azt szabad fölvenni, hogy az állam a valláskülönbséget tekintetbe nem veheti jogrendjének, intézményeinek megállapításánál, hogy a házasságot a maga szempontjából szerződésnek tekinti és saját törvényei szerint itéli meg».

Eötvös már nincs is a teljes liberális állásponton, mert az állam jogrendjét az egyén vallási meggyőződése, ennek a vallással egyenlő bensőségű, szerelmi vonzódása, vagy ellenszenve fölé emeli. Az állam felfogásától fog ugyanis függni, felbontható vagy felbonthatlan szerződésnek tekinteni-e a házasságot s mennyire találkozik e felfogás polgárának vallásos hitével a házasság tekintetében. Deák érvelése az 1868-iki perendtartás tárgyalásakor a katolikus szentszékek mellett a vallásszabadság alapján azon okból, mert a katolikusok hitéből folyik, hogy házasságuk fölött csak egyházi törvényszékeik ítélhetnek, kifogástalan volt a bevett vallások közti viszonyosság szempontjából, de azonnal tarthatatlan lesz a vegyes házasságokra nézve itt is s csak azzal az anomáliával volt megoldható, mely szerint egyazon házasság az egyik vallásra nézve megtartja érvényét, a másakra nem. Még inkább tarthatatlanná válik ez álláspont az általános vallásszabadság rendszere mellett, aminőt Eötvös 1870-iki javaslata inaurálni akart. Mert a bevett vallások elvének megszűnésével minden képzelhető vallási hit, minden lelkiismereti meggyőződés egyenlő és viszonyos elismerést követelhet annyiban, hogy a közhatalom se közvetve, se közvetlenül egyiket se kényszerítse hite elhagyására, egyiket se előnyösítse a másik rovására. Az ennek folytán támadható és támadó nagy hitbeli különbségek a házasság tekintetében is (feloldhatatlan katolikus, közhatalom által feloldható protestáns, a férj által feloldható izraelita, a többnejű mohamedán vagy mormon házasság) szükségszerűleg a házasság intézményének állami rendezésére vezetnek, amikor az államnak döntenie kell, a házasfelek egyéni szabadságát, avagy a gyermekek, az egész nemzet javát helyezi-e előtérbe? Avagy a

házasfelek egyéni szabadságát védő, liberális és a gyermekeket, a nemzetet oltalmazó, konzerváló érdekeket hogyan ellensúlyozza? Ám ez állami szabályozás az egyéni önrendelkezést, e legbensőbb, legszemélyesebb ügyben elvetve, a személyes vonzalmat, vallási hitet, tekinteten kívül hagyva, a házasfelekre vonatkozólag igen különbözőleg fog kihatni. Az egyéni önrendelkezés, a lelkiismereti szabadság liberális elve, egymagában következetesen keresztülvive a házasságot, a családot lényegében ki kell vonja a köznek rendezése alól s abba csak a deliktumok joga útján veheti be.

Ez volt Eötvös 1870-iki törvényjavaslatának perspektívája. Nem csoda, ha e perspektívától a sok más, életbevágó, sürgős szükséglettel szemben álló kormányok megijedtek s halogató egyházpolitikát követtek.

A katolikus egyház autonomiai szervezetének életbe léptetése s ennek folytán a magyar állam hatalmának csökkenése, a püspöki kinevezésekre az autonomiai tanácsnak engedett befolyás, valamint a katolikus alapoknak az állam kezelése alóli kibocsátása s a katolikus hívők önkormányzata alá helyezése által, hasonló nagy küzdelmek magvát rejté magában. A zsinat utáni közhangulat mellett közelfekvő volt, hogy az állam és a katolikus egyház közti ellentét kiélesedik, vagy hogy az egyházon belül tör ki a kisebbség és többség harca, végül, hogy a nem katolikus vallásúak anyagi féltékenysége, osztozási vágya a katolikus egyházi vagyonban fogja az új alkotmányos életének berendezésével, a kiegyezés megszilárdításával túlon túl elfoglalt országot munkájában megzavarni.

Ha Eötvösnek sok nehézsége volt egyházpolitikája azon szakában, ameddig haláláig eljutott, ezek bizonyára fokozódtak volna, ha a vallás szabad gyakorlatáról szóló

javaslata s a katolikus autonomiának ebben kilátásba helyezett becikkelyezése napirendre kerül.

Eötvös erős logikájú fej volt. Azt kell, higyjük, a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatát a katolikus autonomia becikkelyezéséhez nélkülözhetlen elvi előzménynek tekintette s ezért terjesztette be 1870 április 7-én s így azt kell higyjük, az ellene támadt hangulat, a zsinat keltette forrongás dacára sem mondott le Montalembertnek 1868 dec. 15-én írt reményéről, hogy — bár valamivel később — kegyelt terve megvalósul. Molnár Aladár ugyanazt írja visszaemlékezéseiben (Havi Szemle, 1879. II. k.), hogy a benyújtást inkább Irányi, Tisza (1869 okt. 20.) képviselőházi sürgetésére, mint önszántából tette. Ám, ha a történelem logikájából visszafelé okoskodunk, Eötvös eljárása megfelelt a később bekövetkezett tényeknek, még ha reményei mulóban voltak is.

A katolikus autonómiát szentesíteni hivatott javaslatot előbb nem helyezett kilátásba egy kormány sem, amíg a vallás szabad gyakorlatáról, a polgári anyakönyvekről, a polgári házasságról rendelkező törvények életbe nem léptek. Ehhez Eötvös 1870-iki javaslatának benyújtásától 25 évnek kellett eltelnie. A katolikus egyház állását gyökeresen megváltoztató, az országban nagy forrongást előidézett ez egyházpolitikai törvények óta, annak ellenére, hogy épen e törvények folyamányaként az 1897-iki második katolikus autonomiai kongresszus is elkészült újabb alkotmánytervezetével, megint 20 év repült el a nemzet feje fölött. A katolikusok oly vezérférfiai, mint gr. Apponyi Albert és gr. Zichy János, voltak kultuszminiszterek s autonomikus javaslataik nem kerültek az országgyűlés elé, hanem 1917-ig csak — indiszkréció útján — a nyilvánosság elé.

Ha Eötvös terveinek az idők tanúságából kivilágló akadályait látjuk, önként vetődik föl a kétely, elég lett volna-e egyénisége azok elhárítására ?

Am Eötvösnek egészen másként voltak e tervek szívéhez nőve, mint direkt utódainak, akik az egyházpolitikai törvények hozatala előtt megelőzték. Továbbá az egyéni genie teremtő ereje diadalmaskodhatik oly akadályokon, amelyeket nélküle századokon keresztül elmozdíthatatlanoknak tartottak. Egy bizonyos, ha életben marad, nem ejti el terveit s mint államférfi, velök áll és esik. Ez Montalemberttel váltott leveleinek is határozott tanúsága.

Ha azonban tervei sikerülnek is, a szabad egyház szabad államban, az állam és egyház elválasztása értelmében, a teljes szervezeti elválasztás nem következett volna be. A katolikus dinasztia, királyi patronátus, annak miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorlása, a katolikus egyház főpapjainak alkotmányos állása bizonyára nem szűntek volna meg.

Sőt nálunk Eötvös halála óta egyház és állam közt a kapocs egyre szorosabb lett. A katolikus egyházon kívül a többi keresztény egyházak is egészen beékelődtek a magyar állam testébe főrendiházi tagságuk, az államkincstárból való javadalmazásuk, a közigazgatásnak különös oltalma által. A régi magyar állam katolikus államegyháza a bevett vallások államegyházaival megszaporodott.

Az állam és egyház elválasztásának gondolatát csak egy irányban vitte volna keresztül s erősítette volna az egyházi autonomia által Eötvös. Abban az irányban, hogy az egyház és az állam egymás mellett álló, egymás mellé rendelt két független világ, külön törvényhozó és kormányzó legfőbb hatalommal, melyeknek azonban egy

a végcélja. Az egyház legfőbb hatalma lelkiismeretben, az országé, a külső tettek világában is kötelező. Ez egyházi függetlenséget azonban szükségesnek látta erősíteni, összes alkotó elemeinek, tehát a világiaknak is, aktiv közreműködéséből táplálkozó autonómiaja által, úgy, ahogy az állam és egyház elválasztása nála a hit és az országlás két világának e függetlenségében s a hit világának a külső országló hatalommal szembeni autonómiájában csucsozódik ki.

Ez az elválasztás sem jelentette volna természetesen, hogy a két világ a maga rendelkezéseivel a másiknak birodalmát ne érintse, csak azt, hogy mindeniknek hatalma saját határainál, az egyiké a külső cselekedetnél, a másiké a belső lelkiismeretnél, meg kell szűnjön. Az emberi élet egységénél fogva ez eszmei megosztás — megfelelőleg az egyéni emberben is a szándékok és a tettek örök küzdelmének — nem szüntette volna meg, de valószínűleg csökkentette volna az összeütközéseket. Eötvösnek is le kellett volna vonni, 1870-iki javaslatának p. o. a házasságra nézve, a következményeit s ha a polgári házasság mellett foglal is állást az erkölcsünket annyira veszélyeztető, sokféle felekezeti házassági jog miatt, magas erkölcsi színvonala, a családi szentély kultusza, mely műveiből, szép családi életéből oly melegen sugárzik felénk, el tudta volna kérdülni az ideális vallási és az emberi gyarlóságokkal inkább számoló polgári házasság erősebb összeütközéseit.

A lelkiismeretszabadság alapjára állva, számolt az egyház és állam közti összeütközések valószínűségével, de tőlük nem rettent vissza, mert a korabeli vallásellenes hangulat, materialista bölcsélet lármája dacára lehetlennék tartotta, hogy az állam civilizációnk alapjairól, a keresztény hit alaptételeiről letérjen. Nagy munkája,

«A XIX. század uralkodó eszméi», azt akarták bizonyítani, hogy az emberiség bajai onnan származtak, mert az államban pogány hitelveket akart alkalmazni, holott egész gazdasági, értelmi, erkölcsi élete, az államnak kivételével, a keresztény elveken nyugszik.

Sőt az összeütközéseket, amíg állam és egyház között a végső elvekben nincs ellentét, az emberi szabadságtól elválhatatlanoknak, történetbölcselete lényeges tényezőinek tekintette, csakúgy, mint a háborúkat az emberiség célja felé haladása nehéz lépcsőinek. Csak ott, ahol nem kényszer, de önelhatározás szüli a jót, van szabadság, de ahol megvan a tett szabadsága, keletkezhetik a rossz is. Az államnak a külső tette utalása, a kényszerhatalommal ellátása, az egyháznak a szándék, a lelkiület s nem a külső fölötti uralkodása adják a szabadság lehetőségét.

Kiegyenlítésüket belső erőik természetes egyensúlyozódásától várta. Talán túlmerész állítani, hogy Bismarck erőszakos egyházpolitikájának csődjét előre megjósolta, bizonyos azonban, hogy elítélte volna.

Amint Montalembertnek írta s 1870-iki javaslata indokolásában is kifejezte s a mint ez nagy művéből természetszerűleg következett: nem elég az egyén vallás-szabadságát biztosítani, az emberiség civilizációja, szabadsága azt kívánja, hogy az állammal szervezett, önálló egyházi közösségek álljanak szemben. Ezzel a gondolatával, amint 48 előtt a felelős miniszteri rendszerrel, 65-ben a kiegyezéssel látnok volt, melyet halála ugyan nem engedett, hogy hazájában megvalósítson, melyet azonban nagy egyházpolitikai küzdelmek után életre keltett Németország, Ausztria is. De a világ egészben is Eötvös gondolatának nyomán halad, mely a Montalembertének a «XIX. század uralkodó eszméi»-vel

megalapozott s az autonomia terve által gyakorlatibbá tett párja.

Világos, hogy ahol a nemzetek cselekvő, önirányzó élete, vagyis állama s hívő világa, egyháza megfélekeznek, ahol az első a kereszténység elveinek lerontását s annak elveivel ellenkező, vallástalan világnézletre fektetett jog-és erkölcsi cselekvési rend létesítését tűzi ki céljául, ott az állam és egyház elválasztása nyilván nem lesz többé, mint Eötvös gondolta, bár elkülönített hadseregekkel, de közös végcélra irányuló, hanem egymás megsemmisítésére törő küzdelem, mint Franciaországban.

Az Eötvös nagy művének alap gondolatát tevő tétel, hogy a nagy francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség keresztény eszméinek pogány értelmet adott s hogy az emberiség civilizációja romba fog dőlni, ha azok eredeti értelmét nem sikerül helyreállítani, vezette Eötvöst autonomiai terveiben, melyekkel ily veszedelmet legbiztosabban vélt megelőzhetni, az egyház és a világi értelmiség közti eltávolodás megakadályozása által.

A «Karthauzi» írójának igaza volt. Franciaországban távolodtak el legmesszebbre s kerültek egymással legerősebb ellentétbe a szélsőségig menő, a Montalembert-i álláspontot is elvető vallásosság s a forradalom eszméit a teljes pogányságig fejlesztő, laikus állam. A nagy forradalom vezéralakja, Robespierre, a feldult vallási és erkölcsi rend romjait szemlélve, látta szükségesnek a forradalom prófétájának, Rousseau-nak polgári vallása értelmében a Legfőbb Lény létezését a konvent által dekretáltatni s polgári, természetes kultuszának szertartásait elrendelni. A huszadik század francia köztársaságának mai háborújában miniszterelnöke, Combes elnöksége alatt közoktatási szakminisztere, Viviani azonban már mint ilyen,

OSZK



Országos Széchényi Könyvtár

Prophétie d'Ésope → Autonomie

Mon Dieu ! si il me restait encore quelque
force ou quelque vertu au point de succomber
au mal cruel qui me consume, ferais
que j'eussis de en citer pour rendre
honneur et justice à la vertu, à la liberté,
à la bonne foi en la personne de mon
cher et bon ami, le baron Kotwös, qui a
si noblement supporté le poids de la disgrâce et de
la mauvaise fortune ; qui a si vaillamment et si
glorieusement exercé le pouvoir, dans une patrie
opprimée ; qui entreprend la tâche si difficile, si
ingrate, si laborieuse de fonder l'émancipation
de l'Église et le conseil de la religion sur ses
instructions nationales, libérales et démocratiques de son
pauvre pays ; et qui enfin, au milieu de ses labeurs et de ses
épreuves, a trouvé le temps et le bon sens d'appliquer à
un si grand détail une admirable clarté tout
des à l'ouïe sa propre dans sa correspondance si suivie
et surtout dans la lettre officielle de 31 Août 1868.

Montalembert fohászának kézirata.

mondta az állam és egyház elválasztásáról szóló törvény tárgyalásakor nagy önhittséggel vallás, Isten fölött gúnyolódva, hogy a köztársaság ki fogja oltani a mennyország-
nak az égbolton képzelt csillagait.

Ily fejleményektől tartott Eötvös. Állam és egyház elválasztását, a szabad egyházat szabad államban nem így értette. Ez kapcsolta oly erősen Montalemberthez, lelkesítette egyháza erősítésére, amit a világiak bevonásával kiszélesített autonómia útján vélt elérni s a magyar példának az egész világra kiható erejét remélte.

Műveiből, közéleti tényeiből, Montalemberthez való barátságából, oly döntő tanú bizonyosságából, aminő államtitkára, Tanárky volt, Eötvös arcképe egy új vonással szaporodik. E vonást nagy alakjának festői gyengén jelezték, elfeledték, mellőzték, vagy épen eltorzították.¹ A Montalembert zászlajához tartozó, az ő értelmében való liberális katolikus államférfi volt.

A szellemi rokonsághoz, mely őket összekötötte, mélyebb érzelmi rokonszenv is járult. Kisugárzik ez Eötvös leveleiből, de legjobban a Montalembert által, hosszas betegeskedése alatt, sajátkezűleg írt imaszerű fohászból,² melyben Eötvös személye iránti mélységes hódolatát kifejezi.

¹ Így Dudek J., Guizot, báró Eötvös, Trefort és a kereszténység. Apologetikai tanulmány. 1890. 210. l. — Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. 1911. 318—334. l.

² A fohász eredeti kéziratával Montalembert veje, Vicomte de Meaux tisztelt meg, midőn nála Montalembert-nek Magyarországról tervezett műve kézirati töredékei iránt érdeklődtem. Utóbbiak, írta, jórészt olvashatlanok, csak följegyzőjükre érthető töredékek. A fohász egy négyrét hajtott nagyobb levélpapir ketté szakított felének egyik negyed oldalára van írva; alábbi facsimile-je némi nagyítással mutatja. Az átellenes üres oldalon annak alján van írásának kelte: La Roche, október 9 (?) 1868. Ugyanitt alul foglaltatik, vörös

Legyen e fohász a két emelkedett lelkű férfi barátságának emlék- s tanulmányomnak záróköve.

«Istenem! Ha marad még pár napom s ebben érkezésem, mielőtt sorvasztó bajom alatt összeroskadok, engedd őket felhasználnom, hogy a drága, jó barátom, báró Eötvös személyében megtestesült igazság, szabadság, igazlelkűség előtt mélységes, benső hódolatomat kifejezzem. Ő volt az, aki oly nemesen viselte a sors, a balszerencse csapásait, aki fölszabadult hazájában oly dicsően, oly hasznosan gyakorolta a hatalmat, aki oly nehéz, oly fáradságos, oly hálátlan feladat megoldásába fog: keresztül vinni az egyház emancipációját, fölébreszteni nemes hazájának nemzeti, szabadelvű, demokratikus intézményei között a vallási érzést. Ő volt végül, aki sok teendője és küzdelme között talált időt nagy jószágban s bő részletességgel, fényesen megvilágítva magyarázta nekem összes eszméit és terveit régóta folyó levelezésünkben, de különösen 1868 aug. 31-iki szép és hosszú levelében.»

téntával, úgy látszik szintén Montalembert kezétől, de későbbi időből a megjegyzés: Eötvös miniszteri fizetése csak 14.000 frt! Az oldal felső részén a jelzés: Magyarország — Eötvös!! Ima.

A fohászban kifejezett szándék Eötvösnek küzdelmeit, terveit teljes jelentőségükben méltatni, személye iránti nagy tiszteletnek kifejezést adni, kapcsolatos volt-e Montalembert-nek Magyarországról irandó műve tervével s ebben akarta-e e szándékát megvalósítani? avagy a fohász Montalembert vallásos lelkének pillanatnyi kitörése volt Eötvös megindító gyöngédsége fölött, mellyel neki majdnem két teljes írott ívre terjedő levélben magyarázta reményeit, terveit? Ki tudná megmondani?

FÜGGELÉK

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI

GRÓF MONTALEMBERT KÁROLYHOZ



Országos Széchényi Könyvtár

I. levél.

Ofen, 21/6. 865. Verehrter Graf! Nehmen Sie vor allem den wärmsten Dank für Ihre neue Schrift über das Ende des amerikanischen Kriegs, welche Sie so gütig waren mir zu schicken. Wie alle Werke Ihres Geistes, hat mich auch dieses mächtig angezogen, wie überall, so ist auch hier die edle Begeisterung für alle edleren Regungen der Menschheit, die den Leser ergreift und wunderbar beruhigt, weil sie ihn daran erinnert wie nahe das Gefühl wahrer Religiösität und die Liebe für die Freiheit, das Bewusstsein der menschlichen Würde und jener Liebespflichten die uns das Christenthum auferlegt im menschlichen Gemüthe zu einander stehen und wie eben darum die Form endlich gefunden werden muss, welche dem unseligen Kampf, in dem sich jetzt das Christenthum und die Freiheit gegenüber stehen, endlich ein Ende macht.

Gleiches kann ich Ihnen leider nicht bieten, doch nehme ich mir die Freiheit Ihnen die zwey letzten Bücher die von mir erschienen sind in einer nicht sehr gelungenen Übersetzung zu überschicken. — Das eine sind abgerissene Gedanken, die wohl nur für jene von Bedeutung sind, die mich näher kennen, weil sie ein treues Bild meiner subjektiven Anschauungen enthalten. Das andere ist eine Arbeit über die Frage der Nationalitäten, die wenigstens insofern von Interesse ist, auch für Sie sein dürfte, weil dieselbe von allen Nationalitäten des Landes mit Befriedigung aufgenommen wird und es wirklich scheint, dass

diese für uns so wichtige Frage auf der Grundlage jener Principien gelöst werden wird, die meine Schrift vertheidigt. Es sind nun 23 Jahre seit ich für diese Auffassung kämpfte. Lange stand ich ganz allein und es gibt vielleicht keine Frage wegen der ich mir mehr Anfeindungen zugezogen hätte, nun scheint es aber, dass meine Bemühungen wenigstens in dieser Richtung nicht fruchtlos waren.

Wir gehen einer wichtigen, vielleicht schweren Zeit entgegen, für mich wird das Bewusstsein nur ein erhebendes sein, dass uns in unseren Kämpfen für Recht und Freiheit die guten Wünsche eben der Besten zur Seite stehen und unter die zähle ich vor allen Sie, der einen klaren Blick in unsere Verhältnisse gethan hat und recht gut weiss, dass unter einer anderen Form aber doch dieselbe Sache ist, für die auch Sie leben. — Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer verehrten Gemahlin und Tochter aufs beste zu empfehlen, erlauben Sie mir noch einmal die Empfindungen der innigsten Hochachtung auszudrücken, mit der ich bin Ihr ganz ergebenster

BEötvös.

II. levél.

Svabenberg, 24/8. 1865. Verehrter Graf! Mehrere Wochen (vor mir?) Ihr freundliches Schreiben vom 12-ten dieses zugekommen, habe ich Ihnen einen Band Gedanken und eine Schrift über die Nationalitätsfrage, die ich dieses Jahr erschienen liess, in der Übersetzung im Wege des Buchhandels zugeschickt, und ich bin sehr erstaunt, dass Ihnen dieselben nicht zugekommen sind. — All dasjenige was Sie mir zugeschickt, habe ich erhalten, ja ich habe Ihre Schrift «l'Église libre dans l'état libre» übersetzen lassen und kann Ihnen die Übersetzung in ungarischer

Sprache, wenn es Sie interessiert, zusenden. Über Ihre letzte Schrift «*Victoire du Nord aux États Unis*» habe ich in meiner Wochenschrift, die ich seit ein paar Monaten erscheinen lasse, selbst geschrieben.

Es wäre daher überflüssig Ihnen meine Meinung über diese Ihre Arbeiten noch besonders mitzutheilen. All diese Schriften sind Ihrer würdig und haben sicher nicht nur Ihren literarischen Ruhm befestigt, sondern was Ihnen gewiss mehr gilt, viel zur Verbreitung wahrer und edler Ansichten beigetragen, am meisten wohl Ihre Rede über die Freiheit der Kirche, zu denen auch ich mich bekenne und die wohl zu seiner Zeit die aller Katholiken sein werden. Lassen Sie sich durch die Anfeindungen, denen Sie ausgesetzt sind, nicht entmuthigen. Es ist eine alte Erfahrung, die seit Hieronimus eben die treuesten Anhänger unserer Kirche durchgemacht, dass eben diejenigen im Nahmen der Kirche am meisten angefeindet werden die derselben die grössten Dienste erwiesen haben.

Ich möchte Ihnen gerne alle Fragen, die Sie an mich stellen, recht klar und ausführlich beantworten — im Raume eines Briefes ist dies aber nicht möglich, ich beschränke mich daher für heute nur auf das Nothwendigste. Was den Artikel Bl. de Burys betrifft, so ist derselbe sehr hübsch geschrieben. Etwas zu cavalierement vielleicht, da sich unsere Bestrebungen im J. 861 denn doch nicht recht mit dem Vorgehen ausgelassener Schulknaben vergleichen lassen, übrigens ist dasjenige, was über den guten Empfang des Kaisers berichtet wird, ganz wahr, nur ist der Vergleich mit Maria Therezia ein ganz verfehlter. — Damals war die Begeisterung eine wirkliche, und die Folge hat gezeigt, dass sie nicht nur in Worten und Freuderufen bestand, jetzt war das Ganze ein politi-

sches Schaustück, von beiden Seiten mit grosser Virtuosität aufgeführt, doch ohne diejenigen, die daran theilnahmen, zu täuschen. Weder der Kaiser, noch wir geben uns in dieser Hinsicht Illusionen hin.

Die Sachlage ist ganz einfach die folgende :

Der bestehende Zustand war für beide Theile ein fast unleidlicher geworden. Beide Theile wünschten aus ihm herauszukommen. Nur in den Mitteln lag die Schwierigkeit. Von der einen Seite war das Land entschlossen sich nicht zu erniedrigen, von der anderen sprach der Kaiser öfter die Überzeugung aus, dass er jeden Versuch das Land zu versöhnen überflüssig halte, nachdem Ungarn unversöhnlich sei. — Da unternahm es Deák einen Artikel zu schreiben, in dem die Ansicht ausgesprochen wird, dass man in Ungarn alles Unrecht was von Seiten Österreichs gegen dies Land begangen wurde, niemals den Königen, sondern immer nur ihren bösen Rätthen zugeschrieben habe, während alle Versuche die Verfassung zu vernichten immer damit geendet haben, dass die Könige sich von ihren schlechten Rathgebern befreit und den legalen Zustand wieder hergestellt haben. — Neu, wie Sie sehen, ist diese Theorie nicht und auch wahr kann man sie nicht nennen, übrigens hatte der Artikel — da man in den Worten Deák's eine Erklärung der Majorität zu sehen glaubte — zur Folge, dass der Kaiser die Einladung des landwirtschaftlichen Comités zu einer Ausstellung annahm.

Obwohl das Ganze ohne besondere Vorbereitungen ziemlich schnell geschah, so hat das Publicum die Haltung derjenigen befolgt, denen es auch sonst zu folgen gewohnt ist, und den Kaiser ohne Begeisterung, aber sehr anständig empfangen, und dadurch gezeigt, dass es wohl entschlossen sei an seinem Rechte festzuhalten,

übrigens auf das Vergangene gern einen Schleier werfe. Der Kaiser hat in Folge der gewonnenen Überzeugung dann Schmerling entlassen und das neue System begonnen, dessen Träger für Ungarn Majláth und derselbe Senyey ist, den Sie in Paris gesehen haben. Warum sich ihnen Aponyi und Széchen nicht angeschlossen, ist mir für den Augenblick nicht klar, da sie ganz derselben polit. Richtung angehören. Die Ursache mag vielleicht darin zu suchen sein, weil das Ganze denn doch für den Augenblick nur als Versuch zu betrachten ist, und Aponyi sich nicht zum 2-ten mahl den Unannehmlichkeiten des Jahres 61 aussetzen will.

Die Aussichten auf eine friedliche Lösung unserer staatsrechtlichen Fragen sind besser als vor 4 Jahren, übrigens sind noch viele Schwierigkeiten zu überwinden, und wir gehen einer schweren, bewegten Zeit entgegen, und jeder, der an der Entwicklung Theil nimmt, muss eine schwere Last der Verantwortung auf sich nehmen. — Da ich alles was Sie betrifft mit Interesse verfolge, ist mir auch die unverantwortliche Blindheit Ihrer Wähler nicht entgangen. Ich bedauere Ihr Land, dem Ihre Thätigkeit auf dem Gebiete der Gesetzgebung entzogen wird. Ich sehne mich nach dem Augenblick, wo mir ein ähnliches Ereignis das Recht geben wird, mich von dem Gebiete der Politik in das stillere und fruchtbringendere der Wissenschaft zurückzuziehen, das ich eigentlich nie hätte verlassen sollen. — Wenn Sie sich für die Entwicklung unserer Verhältnisse in nächster Zeit interessiren, so kann ich Ihnen nichts besseres rathen, als dass Sie sich wieder den P. Lloyd kommen lassen. Wenn Sie erlauben, werde ich vom 1. Oktober wieder für Sie prenumeriren, da um diese Zeit, wie ich glaube, der wichtigere Theil der Bewegung schon

beginnen wird. Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer Frau Gemahlin und Tochter aufs beste zu empfehlen, bin ich wie immer mit wahrer Hochachtung Ihr ergebenster Diener

BEölvös.

III. levél.

Pest, 5/11. 865. Verehrter Graf! Ich hoffe dass Sie von Ihrer Reise in Spanien glücklich zurückgekommen sind und die vier Exemplare meines Buches da gefunden haben. Ich habe Brockhaus den Auftrag gegeben sie schleunig zu expediren. Wie sehr ich Ihnen für die Mühe dankbar bin, die Sie Sich geben, mein Werk übersetzen zu lassen, kann ich Ihnen nicht ausdrücken. Da ein grosser Theil des Buches sich mit den politischen Zuständen Frankreichs beschäftigt, ist mir jedes Urtheil, welches von da kommt doppelt wichtig. Wenn es die Übersetzung erleichtert, wenn ich oft genant werde, so wird es daran nicht fehlen. Der wiener Journalismus beschäftigt sich mehr mit mir als mir lieb ist, wie denn überhaupt dieses fortwährende Drängen und Treiben für einen Menschen der sich eigentlich nur im Kreise seiner Kinder und unter seinen Büchern wohl fühlt, sehr beschwerlich ist. Ich sehne mich nach Ruhe und doch möchte ich all die Plage die mich drückt nicht entbehren, weil ich mit fester Hoffnung in die Zukunft sehe. — Ohne Zweifel ist das Stadium der Entwicklung in welches die ganze Monarchie mit dem Manifest vom 20. September getreten ist, ein in hohem Grade interessantes. — Es ist eigentlich eine Constituante, der wir entgegen gehen, mit dem einzigen Unterschied, dass soviel ich weiss noch keine Constituante unter Verhältnisse gewirkt, wo die königliche Gewalt ihre ganze Kraft erhalten, und den ihr zukommenden Einfluss aus-

geübt hätte, und dies ist es was das Günstige in unseren Verhältnissen ausmacht. Wenn eine vollkommene Umgestaltung aller Verhältnisse, welche zugleich für die Dauer bestehen soll, überhaupt möglich ist, so ist dies nur unter solchen Verhältnissen der Fall, unter welchen wir sie versuchen. Ob es gelingt, steht in Gottes Hand. Ich hoffe dass Sie den Lloyd richtig erhalten, aus demselben werden Sie, der Sie unsere Verhältnisse zum Theil durch Anschauung kennen und auch einen grossen Theil der thätigen Individuen, ein klares Bild über den Gang der Ereignisse erhalten. Damit wir als Familienväter nicht zu generös gegen einander sind, wäre es vielleicht am besten, wenn Sie mir den «Correspondant» schicken würden. Ich glaube der Preis wird mit dem Lloyd so ziemlich derselbe sein.

Wenn irgend einer Ihrer Bekannten durch das Interesse der Ereignisse zu uns geführt wird, oder eines der Blätter für die Sie sich interessiren einen Correspondenten nach Pest schickt, so bitte ich denselben an mich zu adressiren. Ich werde bemüht sein ihm an die Hand zu gehen. Ihr ergebenster

BEötvös.

IV. levél.

Pest, 27/7. 866. Verehrter Graf! Ihr Brief, den Sie so freundlich waren an mich zu richten, war die grösste, ja ich könnte sagen, die einzige Freude der letzten schweren Zeit. Die Nachrichten welche uns die Blätter über Ihre Krankheit brachten, hatten mich, und alle, denen Sie durch Ihren kurzen Aufenthalt bei uns theuer geworden sind, sehr beunruhigt, und obwohl wir aus Ihrem Briefe sehen dass Sie noch immer nicht hergestellt sind, so erfuhren wir doch dass es besser geht, und wir sehen mit Hoffnung Ihrer baldigen Genesung entgegen. Sagen Sie

Ihrer Tochter, die den Brief geschrieben, meinen wärmsten Dank für die frohe Botschaft. — Die Ursache warum ich nicht allsogleich geantwortet, liegt in den Verhältnissen, wodurch jeder Postverkehr bei uns unsicher gemacht wird. Der Waffenstillstand lässt mich hoffen, dass diese Zeilen, wenn auch langsamer als sonst, in Ihre Hände kommen werden. — Sie wünschen wohl meine Ansichten über die gegenwärtigen Verhältnisse zu kennen. Sie sind wenig erfreulich. Der materielle Schaden den die Monarchie durch den Verlust Venedigs und vielleicht (. . .) anderer Länderstrecken, die man als Kriegsentschädigung fordern wird, erlitten, ist schwer genug, und es wird jedenfalls lange dauern, eh sie die Verluste an Menschen und Geld und besonders an Ansehen ersetzen kann, die sie durch diesen Feldzug erlitten, und doch ist dies nichts im Vergleiche der moralischen Niederlage im Inneren der Monarchie, deren Zeugen wir sind. Wer die vollkommene Indifferenz gesehen, mit der alle Niederlagen unserer Waffen nicht nur in Ungarn, sondern in allen Provinzen, ja selbst in Wien aufgenommen, den muss wohl der Zweifel beschleichen, ob dieser Staat den grossen Schwierigkeiten, denen es nach dem Frieden gewiss entgegen geht, und jenen Gefahren, welche ihm wahrscheinlich bevorstehen, werde widerstehen können?

Ein aufrichtiger vollkommener Wechsel des Systems könnte Vieles leisten. Auch schien man hiezu in dem Augenblick der höchsten Gefahr entschlossen, mit dieser aber, — die nun vorbei zu sein scheint — ist auch die bessere Einsicht vergangen, und man wird wahrscheinlich — mit wenigen Modifikationen — den früheren Weg weiter fortsetzen, um nach längerer oder kürzerer Zeit dahin zu kommen, wo die Monarchie in Frankreich gerathen

und jede Monarchie kommen muss, die ihre Zeit nicht zu verstehen und sich ihr nicht zu fügen vermag.

So sehr ich es wollte, ist es mir doch unmöglich Ihnen ein wirklich klares Bild über unsere Zustände zu geben, und Ihnen meine Ansichten über die wahrscheinliche Entwicklung der nächsten Zukunft mitzutheilen. Ich breche also ab, um auf einen anderen Gegenstand überzugehen.

Der Landtag, der nun, nachdem wie es scheint die Friedenspreliminarien abgeschlossen sind, wahrscheinlich bald wieder berufen werden wird, hat zur Ausarbeitung eines Gesetzworschlages für den öffentlichen Unterricht eine Commission ernannt und den Vorsitz derselben mir übertragen. — Es war immer und ist auch jetzt meine feste Überzeugung, dass die Frage unserer nationalen Zukunft eine Culturfrage ist, und dass hiebei alles von der geistigen und sittlichen Bildung abhängt, zu der sich das ungarische Volk im Vergleich der übrigen Nationalitäten zu erheben vermag. Ich halte daher auch nichts für wichtiger, als dass eben in Hinsicht des öffentlichen Unterrichts dem Zwecke entsprechende Gesetze gebracht werden. Eben darum aber, und eben weil in dieser Angelegenheit, mit der sich bei uns wenige beschäftigen, meine Stimme von Einfluss ist, fühle ich auch die ganze Last der Verantwortlichkeit. Ich habe viel über diesen Gegenstand gedacht und gearbeitet und glaube über die wichtigsten Fragen des Unterrichts mit mir im Reinen zu sein, will aber nichts versäumen, um mich falls ich doch irren sollte, zurecht zu bringen, und darum bin ich so frei Sie zu bitten, mir im Falle in neuester Zeit Schriften über diesen Gegenstand erschienen wären, die Sie für beachtenswerth halten, mir dieselben zu nennen. Ich habe in Ihren Reden und Werken,

die Sie so freundlich waren mir zu schicken, in den letzten Monathen alles hierauf Bezügliche noch einmal gelesen, und ich kann Sie mit Genugthuung versichern, dass ich fast mit allem einverstanden bin.

Die Stellung, die bei uns die protestantischen Kirchen einnehmen, die vollkommene Freiheit welche dieselben in Hinsicht des Unterrichts genießen, und der Umstand dass bei Ihnen die Volksschule unter der Kirchengemeinde steht, macht es möglich denselben Grundsatz auch für die catholische Majorität anzuwenden, insofern man nämlich — was die Schule betrifft — den catholischen Laien den gebührenden Einfluss in der Gemeinde einräumen will, was ohnehin nothwendig ist, wenn wir unsere Catholiken aus jenem Zustand vollkommener Indifferenz herausheben wollen, in dem sie jetzt versunken sind. — Wenn Sie erlauben, werde ich Ihnen über diesen Gegenstand noch öfters schreiben, und mir wenn Ihre Gesundheit wieder hergestellt ist, im Einzelnen Ihren Rath ausbitten. Für heute ersuche ich sie blos, mir wenn es ohne Ungelegenheit geschehen kann, den Text des Gesetzes vom 28-ten Juni 1833 unter Kreuzband zu schicken. Ich kenne die Debatten über dieses Gesetz, so wie auch das *Tabl. de l'Instruction primaire en France*, welches dem Gesetze zu Grunde liegt, und wie natürlich auch Guizot-s Memoiren, ohne den Text des Gesetzes zu besitzen. Doch nun Vergabung für die Plage, die ich Ihnen mache, hoffentlich findet Sie mein Brief schon wohl. Gott schütze und erhalte Sie zum Trost und zum Heile Aller die wie ich, trotz aller Täuschungen nie an dem endlichen Siege des Rechtes und der Freiheit zweifeln.

Ihr ganz ergebenster

BEötvös.

V. levél.

Pest, 16/IX. 866. Verehrter Graf! Ich habe es lange verschoben Ihnen für die zugeschickten Schulgesetze und für den freundlichen Brief der sie begleitet, meinen Dank auszudrücken. Die letzte Zeit war für mich eine sehr bewegte, und es fehlte mir an Musse Ihnen auch nur etwas ausführlicher zu schreiben. Jetzt ist es wieder ruhiger geworden, nicht als ob sich unsere Verhältnisse gebessert hätten, sondern weil man sich ermüdet fühlt, und wie es in Österreich immer der Fall ist, die durch das ungewohnte Denken erschöpften Kräfte, durch einige Wochen Rast zu ersetzen sucht. — Was Sie auch in Österreichischen Blättern und sonst über die Entschlüsse leen mögen, zu denen man gekommen, so können Sie versichert sein, dass bis zu dem Augenblick wo ich Ihnen schreibe, durchaus kein Entschluss gefasst ist, und dass die Ernennung eines ungarischen Ministeriums, welche fast täglich in allen Blättern zu lesen ist, noch immer so steht wie am Tage nach der Schlacht von Königgrätz, dass heist als eine Nothwendigkeit die man einsieht, zu der man sich aber nicht entschliessen kann.

Was das Endresultat unserer Wirren betrifft, ist dieses Zögern meiner Überzeugung nach ganz indifferent. — Nachdem bei der Richtung welche die Europäische Politik in letzter Zeit befolgt, durchaus nur grössere Staaten möglich sind; und auf der Stelle, welche die Österreichische Monarchie einnimmt, kein grosser Staat auf der Grundlage einer grossen Nationalität begründet werden kann, sondern ein solcher Staat nur durch die Vereinigung mehrerer kleinerer Nationalitäten möglich

wird ; so bin ich fest davon überzeugt, dass diese Vereinigung in einer nicht sehr entfernten Zeit statthaben werde. Dieser Staat, der die Stelle Österreichs (welches nach seiner Trennung von Deutschland in seiner früheren Form und Bedeutung nicht möglich ist) einnehmen wird, muss sich der Natur der Dinge nach um den festen Kern bilden, den die Länder der ungarischen Krone ausmachen, und er wird wahrscheinlich ausser uns Ungarn, noch die Csechen, Polen und überhaupt den Catholischen Theil der Slaven in sich fassen, denen noch vielleicht die Romanen angeschlossen werden können, nachdem dieses Volk von Russland durch Sprache und Nationalität getrennt ist ; und nachdem keine der einzelnen Nationalitäten — selbst die polnische oder ungarische nicht genug stark ist die übrigen sich zu unterwerfen, so ist voraus zu sehen, dass dieser Staat nicht auf der Grundlage der Herrschaft einer Nationalität, sondern auf jener der freien Vereinbarung aller begründet werden, und daher ein freier Staat sein müsse. — Ich war immer überzeugt, dass dasjenige was im natürlichen Gange der Entwicklung liegt, durch den Willen einzelner manchemal verspätet, aber nie ganz aufgehalten werden kann, — und ich zweifle daher an der Verwirklichung — dieser Idee — die mir der nothwendige Abschluss unserer Kämpfe zu sein scheint — eben sowenig, als ich von dem Augenblick, als nach dem Frieden von Villafranca die italienische Einheit halb constituirt war, an der vollkommenen Verwirklichung der italienischen Einheit gezweifelt, und nach dieser an der Verwirklichung der deutschen zweifle. Die Frage ist nur die, auf welche Art dasjenige, was mir unvermeidlich scheint, geschehen wird ; und in dieser Hinsicht scheint mir die Zögerung,

welche unsere Regierung sich zu Schulden kommen lässt, höchst beklagenswerth.

So sehr auch die Macht des monarchischen Prinzips im Verlaufe der letzten 18 Jahre bei uns abgenommen hat und so gering der Einfluss ist, den man den dynastischen Gefühlen im Kreise der Monarchie im Vergleiche mit der Vergangenheit beimessen kann, so ist doch dieser Einfluss — bei dem Kulturstande unserer Völker, und ihrer immer noch monarchischen Rechtsanschauungen — auch jetzt noch ein sehr bedeutender und die Dynastie hat schon im Katholicismus einen Hebel in der Hand, welcher um so mächtiger ist, als für die slavischen Völker blos im Katholicismus die Abwehr gegen den Panславismus zu finden ist. Ich bin daher überzeugt dass die vollkommene Umgestaltung des Österreichischen Staates mit und durch die Dynastie ohne grössere Convulsionen vor sich gehen könne, während eine Umgestaltung, der sich die Dynastie widersetzt, ganz zu demselben Resultate führen wird, aber nur nach schweren Kämpfen und unbeschreiblichen Leiden. Wer kann aber sagen was uns die Zukunft bringt? Wenn wir nach dem urtheilen sollen, was wir bis jetzt erfahren, so ist es schwer sich von trüben Ahnungen zu befreien.

Für uns Ungarn ist die Aufgabe klar vorgezeichnet. Da von dem Augenblick an, als Österreich aus Deutschland verdrängt worden ist, die Gefahr der Absorption durch das deutsche Element für uns aufgehört hat und statt dieser andere Gefahren in den Vordergrund getreten sind, denen wir nur dadurch begegnen können, dass der Staat dem wir angehören, mächtig ist, so wird unsere Aufgabe sein, den Staat, der, nachdem er aufgehört ein deutscher Staat zu sein, wenigstens factisch nichts als die Verjün-

gung der einst bestandenen ungarischen Monarchie ist, möglichst stark zu machen; was unter unseren Verhältnissen nur dann möglich ist, wenn er den einzelnen, Bürgern und Nationalitäten das möglichst grosse Maass der Freiheit sichert.

Wir täuschen uns weder über die Schwierigkeit der Aufgabe, noch über die Gefahren denen wir entgegen gehen. Es liegt in den Folgen unserer geographischen Lage, dass die Länder und Völker, die einst die Vormauer der westlichen Civilisation gegen die Osmanen gebildet, nun dieselbe Aufgabe der russischen Barbarei gegenüber übernehmen. An Muth und Ausdauer soll es uns aber jetzt wie damals nicht fehlen.

Allem Anscheine nach ist keine Aussicht, dass der Landtag vor November berufen wird. Wie er ausgeschrieben wird, werden Sie den Loyd erhalten. Ich danke Ihnen sehr für den «Correspondant» den ich mit vielem Interesse lese. Haben Sie vohrigen Herbst meine Brochure über die Nationalitäten und den Band Gedanken erhalten, die ich Ihnen zugeschickt?¹ Wie froh werde ich sein, wenn Sie mir recht bald, wenn auch nur mit einer Zeile, zu wissen machen, dass Ihre Gesundheit wieder ganz hergestellt ist. Mit dem Ausdruck innigster Achtung und Anhänglichkeit
Ihr

Eötvös.

VI. levél.

Pest, 25/XII. 866. Verehrter Graf! Es war mir bis heute unmöglich Ihr freundliches Schreiben vom 4-ten dieses zu beantworten. Die Krankheit meines Collegen Dessewffy häufte die ganze Last der Geschäfte bei der

¹ Mindkettőre nézve M. két irónnal: *non.*

Eröffnung des Academie Palastes auf mich, und kaum war ich damit fertig so kam der Kaiser, die Eröffnung des Landtages und alles was damit in Verbindung ist. Ich benütze die kurze Rast die uns der Christtag gewährt. — Vor allem muss ich Ihre Frage beantworten, indem ich Ihnen mittheile, dass sowohl der Stadtpfarrer als Deák selbst catholisch sind und dass überhaupt der confessionelle Gesichtspunkt bei unseren Wahlen einen sehr kleinen Einfluss ausgeübt. Weder hier in der Hauptstadt, noch sonst im Lande hat man darauf Rücksicht genommen; und die Unvorsichtigkeit des Primas, der einen Hirtenbrief erlassen: nur Catholiken zu wählen, hat kaum ein anderes Resultat hervorgebracht, als dass man einige Priester die sonst viel Aussicht hatten, nicht gewählt hat. Mehr noch als dieses, wird Sie die allgemeine Lage interessiren. — Was mich betrifft so bin ich — nachdem ich öfter mit dem Kaiser gesprochen, und seine Conversation mit Deák kenne, von seinen guten Absichten überzeugt, eben so überzeugt bin ich von dem, dass man endlich die Nothwendigkeit einer friedlichen Lösung unserer Wirren eingesehen hat und auch an den friedlichsten Ansichten des Landes ist nicht zu zweifeln, doch ich fürchte, dass es noch auf beiden Seiten an einer klaren Einsicht der Bedingungen fehlt, unter denen der Ausgleich möglich ist; und ohne diese sind auch die besten Absichten fruchtlos. — So viel ich die Absichten jener Herren, die am Ruder stehen zu beurtheilen vermag, scheint es mir, dass diese wohl eine Sonderstellung Ungarns zugeben, doch nur darum, weil sie hoffen, dass dadurch die Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten unmöglich wird und dadurch alle wichtigsten Entscheidungen der Krone anheimfallen. Meine Landsleute geben hingegen die

Gemeinsamkeit gewisser Angelegenheiten in thesi zu, während sie für die Behandlung derselben einen modus aufstellen, der practisch unbrauchbar ist. Und so werden wir trotz der scheinbaren Übereinstimmung der Ansichten noch grosse Schwierigkeiten zu überwinden haben. Übrigens ist bei grossen politischen Fragen der gute Wille die Hauptsache und der ist — dessen können Sie versichert sein, — bei allen vorhanden. — Aus dem Loyd werden Sie sich ein ziemlich klares Bild über unsere Verhandlungen machen können; ich werde aber so oft es mir möglich ist, Ihnen auch einen kurzen Commentar dazu liefern; — besonders über die Stellung unseres Klerus, wozu ich jetzt, wo unsere Bischöfe versammelt sind, die beste Gelegenheit habe.

Ich muss für heute schliessen; nur noch eine Frage: Ich habe noch im Sommer meine Brochure über die Frage der Nationalitäten und einen Band Gedanken durch Buchhändler Ráth an Sie geschickt, haben Sie diese erhalten?

Wenn allenfalls von einem Ihrer französischen besseren (?) Blätter ein Correspondent her kömmt (wie die Times, Daily News, und andere englische Blätter solche hieher geschickt haben), so bitte ich dieselben an mich zu weisen und Sie sollen aufs beste aufgenommen sein. Ihr ganz ergebenster

Eötvös.

VII. levél.

Pest, 22/V. 867. Verehrter Graf! Durch Apponyis erhielt ich die frohe Bothschaft, dass Sie sich besser befinden; die beiden Artikel im Feber und Märzheft des «Correspondant» beweisen die Theilnahme und das Wohlwollen welches Sie unserer Angelegenheit immer zuwenden, und

ich ergreife den ersten freien Augenblick über den ich seit Monathen zu verfügen habe, um Ihnen wenigstens etwas über unsere Verhältnisse mitzutheilen. Es ist eine schwere Zeit für uns alle, die wir an die Spitze der Geschäfte gestellt sind, doch wird unsere Mühe — wie ich hoffe — keine erfolglose sein, und Sie werden sich aus den letzten Entschliessungen des Reichstags überzeugt haben, dass wir auch Croatien und den partes adnexae gegenüber, selbst dann die höchste Schonung beobachten, wenn man alles aufbietet um uns zum gerechten Zorne hinzureissen. Weder Sie, noch vielleicht irgend Jemand von Ihren Landsleuten kann sich irgend einen Begriff von der Sprache machen, die man in Croatien über uns führt und es ist jedenfalls selbst für Sie von Interesse zu wissen, dass — wie ich ziemlich authentisch weiss — der französische Consul in Fiume die feindliche Richtung Croatiens gegen Ungarn befördert. Ich habe das feste Vertrauen, dass wir trotz all dieser Schwierigkeiten endlich doch zum Ziele kommen werden. Wenn ich die Geschichte unseres Volkes betrachte, welches, trotz der kleinen Zahl mit der es in Europa erschienen ist, und trotz der ungunstigen Verhältnisse, sich nun ein Jahrtausend erhalten und seine Gränzen behauptet hat, so schwinden alle Bedenken, die mir die gegenwärtige Lage einflösst, und ich sehe mit Vertrauen der Zukunft entgegen, weil ich überzeugt bin, dass Gott ein Volk, welches Jahrhunderte der Vorkämpfer des Christenthums war, nicht sinken lassen werde. — Politisch ist diese Ansicht wohl nicht überzeugend, aber mich beruhigt sie mehr als manches Andere, was Bismark und selbst Ihr gewaltiger Kaiser über Sympathien für die Umgestaltung der österreichischen Monarchie sagen mag. Ich hoffe dass wir die Krönung späte-

stens Anfangs Juni vollziehen werden, und dann ist unsere Aufgabe vorzüglich die, dass wir für unseren Staat den Frieden erhalten, der wie ich sehr fürchte, in Folge der Spannung zwischen Frankreich und Preussen gestört werden wird. Für jetzt ist die durch die Luxemburger Frage entstandene Gefahr wohl beseitigt, doch pflegen bei einem Grade der Gereiztheit, wie sie zwischen dem deutschen und französischen Volk leider besteht, alle Bemühungen die Gegensätze friedlich beizulegen, selten für die Dauer helfen. Es giebt Verhältnisse, in welchen das Herstellen freundlicher Beziehungen nur dann möglich wird, wenn man sich endlich gerauft. Für uns — und ich verstehe darunter die ganze Monarchie, — ist es wesentlich dass wir, wenn es zum Kampfe kommt, genug stark sind, um wenigstens frei über unsere Stellung bestimmen zu können, und es ist daher von der grössten Wichtigkeit für uns, dass der Kampf so lang als möglich verschoben wird. Die letzten Conferenzen sind seit einer langen Zeit der erste Fall, wo die Diplomatie den Staaten wirklich nützliche Dienste geleistet.

Sie glauben gar nicht wie oft ich an Sie denke und und Ihre Gegenwarth wünsche, und zwar aus dem egoistischen Grund, weil ich Ihres Rathes und Ihrer Hülfe bedürfe. — Sie kennen einer Theil unserer hohen Geistlichkeit. Einiges hat sich dabei, — und zwar zum Vortheil — verändert, da sowohl Simor als Haynald, der erstere in kirchlicher, der letztere in jeder Hinsicht ausgezeichnete Männer sind, übrigens sind die Bemühungen einzelner nicht genügend um eine Umgestaltung herbeizuführen, und einer solchen bedürfen wir, ja ich bin selbst von diesen beiden Erzbischöfen nicht überzeugt, ob sie die gegebenen Verhältnisse wirklich klar einsehen.

Es ist meine feste Überzeugung — in der mich Ihre so ausgezeichneten Schriften und Reden noch mehr bestärken — dass das Einzige was der Staat in unserem Jahrhundert für die Kirche thun kann, das Einzige dessen sie vom Staate bedarf das ist : dass ihr die vollste Freiheit gesichert werde. Und gewiss ist dieser Satz noch weniger in einem Lande zu bestreiten, wo mehrere Confessionen diese Freiheit in vollem Masse besitzen. Dadurch, dass die protestantischen Kirchen in den Angelegenheiten der Schule und Kirche die grösste Autonomie geniessen, während die katholische Kirche unter der Bevormundung des Staates steht, muss diese nothwendig in ein Verhältnis der Subordination kommen, welches sich auch bei uns practisch fühlen lässt, da die Protestanten, obwohl sie kaum halb so zahlreich sind als die Catholiken, doch in jeder Hinsicht mehr Einfluss ausüben als die letzteren, und zwar einzig und allein darum, weil ohne Autonomie auch kein starker Organismus möglich ist. — Nun ist es aber durchaus nicht möglich der katholischen Kirche jenes Mass der Autonomie einzuräumen, dessen sich die Protestanten erfreuen, solange die Katholische Kirche ausschliesslich durch den höheren Clerus vertreten ist, und jedes Recht, welches man der Kirche einräumt, blos durch einige Bischöfe geübt wird. — Wenn der Staat den Protestanten die vollste Freiheit in der Schule und der Verwaltung des Kirchengutes einräumt, so hat er ja die Garantie, dass dieser Einfluss durch die Gesamtheit der protestantischen Bürger, mithin durch jene ausgeübt wird, die selbst das grösste Interesse haben, dass der Unterricht möglichst genügend sei und das Gut der Kirche auch ausschliesslich zu kirchlichen Zwecken verwendet werde, während diese Garantie für die katholische Kirche

gegenwärtig nicht besteht; und z. B. die Erfahrung gezeigt hat, dass die Volksschulen — welche bis jetzt ausschliesslich unter der Leitung des Clerus standen, mit Ausnahme der Schulen griechischer Confession — die schlechtesten im Lande sind, und — auch abgesehen von dem mangelhaften Unterricht — wenigstens 25 Prozent weniger katholische Kinder die Schule besuchen als protestantische. — Was dann zur Folge hat, dass die Beschränkung der Autonomie durch den Staat, durch den grössten Theil der Catholiken — selbst den minderen Clerus mitgerechnet — als eine notwendige Beschränkung der Allmacht einzelner Bischöfe betrachtet wird, die durchaus weder im Interesse der Volksbildung, noch in jenem der Kirche gebraucht worden ist.

Ich würde über diese Verhältnisse nicht so offen schreiben, wenn ich nicht wüsste, wie warm Ihnen die Interessen der Kirche am Herzen liegen und dass Sie alles Gesagte bloß als die vertraulichste Mittheilung nehmen werden. — Unsere kirchlichen Verhältnisse sind höchst traurig und der katholische Geist ist kaum sonst zu finden, als wenn er sich als Gegensatz gegen andere christlichen Confessionen kund gibt, und dies ist um so mehr beunruhigend, da der Augenblick in dem ganz Europa grossen Umgestaltungen entgegengieht, wohl nur als aufgeschoben zu betrachten ist, und jede grössere Bewegung der Stellung unserer Kirche im Lande höchst gefährlich werden muss, wenn sie uns in dem Zustande findet, in dem wir jetzt sind. — In Augenblicken grosser Aufregung ist nichts gefährlicher als der Indifferentismus und ich glaube, dass es kaum ein Land in Europa gibt, wo diese Eigenschaft bei den Catholischen so allgemein wäre wie bei uns.

Das einzige Mittel die Kirche sicher zu stellen ist, indem man dieses Übel bekämpft, und der einzige Weg auf dem man diess kann ist ; dass man den Catholicen durch Anwendung des Prinzips des Selfgovernments auf die Schule ein Interesse für ihre eigenen Angelegenheiten einflösst.

Dasjenige um was Sie so lange und muthig gekämpft, die vollste Freiheit des Unterrichts, ist bei uns ohne Kampf zu erreichen. — Da unsere Gesetze von 48 die vollste Gleichheit aller Confessionen ausgesprochen, und alle protestantischen Confessionen die vollkommenste Autonomie besitzen, so wird sich fast niemand finden der dasselbe Recht nicht auch den Catholicen einräumen würde, die einzige Bedingung woran diese Stellung gebunden ist, besteht darin, dass der Clerus den weltlichen Catholicen den gebührenden Einfluss auf die Leitung ihrer wichtigsten Angelegenheiten einräume, und in dieser Hinsicht ist fast die Gesamtheit der Catholicen mit den Bürgern anderer Confessionen einverstanden. — So dass die Frage, inwiefern wir der Katholischen Kirche eine Selbständigkeit sichern können, wie sie dieselbe in keinem constitutionellem Staate der Neuzeit einräumt, eigentlich bloß von der Stellung abhängt, die unser Episkopat in dieser Angelegenheit einnimmt.

Wenn man — selbstverständlich bloß für Angelegenheiten der Schule und des Kirchenvermögens welches nicht speziell das Eigenthum einzelner Bischöffe, Capitel und Klöster ist — in jeder Pfarre durch sämtliche Familienväter 6—12 Kirchenvorstände wählt, die vereint mit dem Pfarrern diese Gegenstände leiten. Wenn die Angelegenheiten der Decanate durch die in den einzelnen Pfarren durch die Kirchenvorsteher aus ihrer Mitte gewählten

Vertreter geleitet werden und für die Diocese aus den Decanaten, für das ganze Land aus den Diöcesen ähnliche Körperschaften gebildet werden, die dort unter der Leitung des Diocesanbischoffs, hier unter der des Primas alle Schulangelegenheiten leiten und vertreten, so wird bei uns niemand die Autonomie der katholischen Kirche auch nur in Frage stellen, und es ist doch hiemit vielmehr erreicht, als wenn das Gesetz von 1851 bei Ihnen durchgeführt worden wäre.

Sie sehen hieraus wie gross die Aufgabe ist, die ich zu bewältigen habe und leider muss ich befürchten, dass ich eben da Schwierigkeiten finden werde, wo ich auf Unterstützung zählen sollte. Die Autonomie der katholischen Kirche steht nicht nur mit der Allmacht der Weltlichen, sondern auch in einem gewissen Masse mit der hierarchischen Allgewalt im Gegensatz und es wird von dieser Seite manche Schwierigkeiten zu überwinden geben; doch hoffe ich auf Erfolg, und werde für mich, wenn meine Bemühungen auch fruchtlos wären, wenigstens den Trost behalten, dass ich für ein grosses Ziel ehrlich gestrebt habe. — Wenn es Ihnen möglich ist, lassen Sie mich mit einigen Worte wissen, wie es Ihnen geht. Indem ich mich samt meiner Familie Ihrer verehrten Gemahlin empfehlen bitte. Ihr ganz ergebenster

Eötvös.

VIII. levél.

Ofen, 4/9. 867. Verehrter Graf! Aus Ihren freundlichen Schreiben, welches ich gestern bei meiner Ankunft von Ragaz erhalten habe, sehe ich dass Ihnen meine Antwort auf Ihren letzten Brief¹ nicht zugekommen sein muss,

¹ Kék irónnal M.-tól: du 15. Juin.

woran wahrscheinlich das Schuld sein muss, dass ich den Brief nicht richtig adressirt. Um jetzt sicher zu gehen, werde ich diesen Brief recommandiren, da ich nach langer Erfahrung diese Vorsicht nicht für so überflüssig halte, als sie Ihnen erscheint. Ich hoffe dass ich mit dem Paquette, in welchem ich Ihnen durch Buchhändler Rath die gewünschten Aufklärungen (Gesetzartikel etc.) geschickt habe, glücklicher war.¹ Jedenfalls werde ich mich bei ihm erkundigen, wann und wohin er dasselbe geschickt hat und Sie noch am Schlusse dieses Briefes benachrichtigen. — Ich eile nun zum Gegenstand, über den Sie Aufklärung wünschen, aber sicher nicht mehr, als es mir am Herzen liegt, Ihnen dieselbe vollständig zu geben.

Vor allem schliesse ich Ihnen den Brief bei, den ich an den Primas gerichtet und in Abschrift auch dem Kalocsaer und Erlauer Erzbischofen mitgetheilt habe und der ohne mein Zuthun im *Idők Tanuja* (dem Organ der kathol. Geistlichkeit) und zwar mit der Erklärung erschienen ist, dass dieses Blatt die in demselben ausgesprochenen Ansichten theile.

Es ist und war seit lange meine feste Überzeugung, dass die Kräftigung der katholischen Kirche für keinen Staat so wichtig ist, als für die Oesterreichische Monarchie, und in diesem Staate für kein Land wie für Ungarn. Ganz abgesehen von jener Wichtigkeit, die die Befestigung der kirchlichen Gemeinschaft, der man angehört für jeden ernstesten Menschen haben muss, ist hier auch ein politisches Interesse, welches sich jedem Denkenden, der die Lage unserer Staaten beobachtet, ins Auge fallen muss.— Bei dem Umstand, dass die Mehrheit der Bewohner der Monarchie

¹ *Kék irónnal M.-töl: rien du tout n'est arrivé.*

der slavischen Nationalität angehört und bei der immer lebhafter werdenden Bewegung für die Einheit des Slaventhums, welche direkt auf die Auflösung unseres Staates hinarbeitet, haben wir ein einziges Mittel um dieser Bewegung entgegen zu treten und dieses liegt in der confessionellen Stellung des grösseren Theiles unserer slavischen Bevölkerung. Da diese nämlich (mit Ausnahme der halben Million Serben) katholisch ist, so ist hiedurch ein Wall gestellt, der unsere Slaven von Russland trennt und unübersteiglicher ist, als man das katholische Bewusstsein im Volke wach zu halten und zu befestigen vermag.

Ich halte es für beklagenswerth, dass in unserer Zeit kleine Staaten ihre Selbständigkeit verlieren. Eine Organisation wie sie früher in Deutschland bestand, ist für die Entwicklung jedenfalls günstiger als die colossalen Agglomerationen der Gegenwart. Dass aber diese in der Richtung unserer Zeit liegen und für jetzt nur sehr mächtige Staaten ihre Selbständigkeit erhalten können, scheint mir gewiss und ich glaube daher, dass der österreichische Staat (an dessen Erhaltung ich im Interesse des eigenen Vaterlandes arbeite) nur dann auf eine Zukunft rechnen kann, wenn er mächtig wird und dies kann nur geschehen wenn er dahin arbeitet, alle katholischen Slaven zu vereinen, was wieder nur dann möglich ist, wenn dieser¹ Staat nicht nur ein katholischer *heisst*,² sondern wirklich in dem Sinne ein katholischer *ist*,³ dass diese Kirche innig mit der Entwicklung aller wichtigen Richtungen des Volkslebens zusammenhängt.

Ganz abgesehen von meinen religiösen Überzeugungen, würde ich auch wenn ich ein Protestant wäre, alle meine

¹ M. kék irónnal: *très bien*.

² Eötvös aláhuzása, ³ Szintén Eötvös aláhuzása,

Bestrebungen dahin richten die katholische Kirche stark zu machen und in welchem Zustande finden wir dieselbe ?

Ich habe nie öffentlich anders als mit der höchsten Achtung von unsern Clerus gesprochen und derselbe verdient es aus dem Standpunkte der Politik mehr als irgend-einer. Der grösste Theil unserer Geistlichkeit — besonders des niederen — ist seinen Gläubigen was Vaterlandsliebe und Bürgertugend betrifft, als würdiges Beispiel vorgegangen. Jeder muss dies anerkennen. Doch kann leider eben so wenig geläugnet werden, dass dies in kirchlichen Dingen nicht der Fall gewesen ist. Fehler, wie man sie der französischen Geistlichkeit vor der Revolution vorgeworfen, gehörten wohl bei uns zu den Ausnahmen, doch ist in Folge verschiedener Verhältnisse ein Grad der Apathie und Gleichgültigkeit im Kreise unseres Clerus eingetreten, wie er wohl kaum in irgend einem Lande zu finden ist, und die Folge hievon ist nächst dem höchsten Grad des religiösen Indifferentismus der Catholiken auch die beklagenswerthe Thatsache, dass alle jene Institute, welche dem Clerus überlassen waren, vor allem die Volksschule und der Gymnasial Unterricht in einem Zustande sind, wie man ihn kaum in einem civilisirten Lande Europas findet. — Sie erwähnen in Ihrem Briefe der Mittheilungen, die Ihnen die Prinzen¹ über den Zustand der slavischen Landbewohner auf den Koburgischen Gütern gemacht. Sie haben ganz Recht, wenn Sie sagen, dass es eine Ehrensache für uns ist, diesen Zustand nicht fortdauern zu lassen und doch ist dies eben der Zustand der katholischen Bevölkerung, deren Bildung ausschliesslich dem katholischen Clerus

¹ M. két irónnal : Orléans.

überlassen war ; während in derselben Gegend, ja im selben Orte, wo von der katholischen Bevölkerung kaum 50 pt. mangelhaft lesen können, die Schulbildung der Protestanten kaum jener in Deutschland nachsteht und wenn Sie durch den Ort gehen, Sie nach den Häusern die Confession der Bewohner bestimmen können, da jede bessere Wohnung den viel gebildeteren Protestanten, und die ärmlichsten sicher den Catholiken gehören. Und doch ist kein Grund zu finden, der diesen Zustand als Entschuldigung dienen könnte, nachdem die Principien des Josephinismus bei uns nie eingeführt worden sind ; der Clerus mehr weltliche Güter besitzt als irgend ein anderer und niemand denselben daran gehindert hat an der Volkserziehung zu arbeiten.

Verhältnisse wie diese können nicht bestehen. Die Verbesserung derselben muss entweder durch die Katholiken oder durch den Staat geschehen, und weil ich das erstere eben im Interesse des Katholicismus für besser halte, darum habe ich den Weg eingeschlagen, welcher meiner Überzeugung nach allein zum Ziele führt.

Ich habe diese meine Überzeugung den Erzbischöfen von Erlau und Gran und ausserdem vielen Prälaten mitgeteilt — weil ich selbst nichts sehnlicher wünschte, als dass die Initiative von ihnen ausgehe, nachdem aber trotz meiner wiederholten Mahnungen auch nicht der kleinste Schritt von dieser Seite geschah, habe ich mich endlich bewogen gesehen, den Brief an den Primas zu richten umsomehr als ich durch meine Stellung genöthigt war, irgend etwas in dieser Angelegenheit zu thun.

Die katholischen Vertreter Siebenbürgens haben nämlich das s. b) in Übersetzung beigezeichnete Gesuch an mich gerichtet, worin sie mich bitten, die Herstellung

ihrer Autonomie um welche Sie ein Majestätsgesuch eingereicht, bei dem König zu befürworten.

Damit Sie möglichst klar in dieser Angelegenheit sehen, schliesse ich sub c) auch das Protocoll der im I. 66 gehaltenen Versammlung der Katholiken Siebenbürgens bei.

Ich glaube wenn Sie die Ihnen mitgetheilten Schriftstücke lesen, werden Sie wohl überzeugt sein, dass dasjenige was ich gethan weder das Ergebniss Freimaurerischer Grundsätze, noch irgend einer feindlichen Gesinnung gegen die Hierarchie, sondern einzig und allein jener Überzeugung ist, dass die Befestigung unserer Kirche — aus dem menschlichen Standpunkt beurtheilt, — von dem Verhältnisse abhängt, in welchem die Interessen der Kirche zur Freiheit stehen. — Auch kann ich Ihnen die frohe Versicherung geben, dass meine Ansichten nicht nur durch die grosse Mehrheit der katholischen Laien, und des niederen Clerus, sondern selbst durch einen Theil unserer Bischöfe getheilt wird, und dass ich wohl einzelne Anfeindungen und vielen Schwierigkeiten entgegen gehe, aber vom endlichen Sieg meiner Ansichten ebenso überzeugt bin, als davon, dass derselbe zur Befestigung des religiösen Bewusstseins führen wird.

Wenn dieser Brief etwas unklar ist, so bitte ich mir zu verzeihen. Ich bin genöthigt ihn spät in der Nacht zu schreiben, und bin durch die Geschäfte eines langen Tages zu ermüdet, um Ihnen so ausführlich zu schreiben als ich es wünschte. — Ich hoffe die beigelegten Schriftstücke werden Sie über die wahre Lage der Dinge aufklären. Wenn Sie so freundlich sein wollen mir Ihre Ansichten mitzutheilen, werden Sie mich sehr verbinden. Schmerzlich hat es mich berührt, Sie immer noch leidend zu wissen. Gott

gebe Ihnen Kraft die harte Prüfung zu ertragen, die durch Seine Gnade wie ich hoffe bald vorüber gehen wird, auch dass Sie uns wieder ganz wiedergegeben werden und jene grossen Kräfte, die Gott Ihnen gegeben, zum Wohle Ihres Vaterlandes, ja der Menschheit, wieder frei gebrauchen können.

Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer verehrten Gemahlin zu empfehlen mit wahrer Hochachtung und warmer Freundschaft Ihr ergebenster *BEötvös.*

★

Um Ihnen die Schriftstücke möglichst bald zukommen zu lassen schicke ich Ihnen die Übersetzung im Concept, ohne dieselben abschreiben zu lassen.

IX. levél.

Pest, 20/6. 868. Verehrter Graf! Es giebt vielleicht nichts angenehmeres, als seine eigenen Gedanken und Überzeugungen in schöner Form ausgesprochen zu lesen; und so musste mir die Schrift, über den Catholicismus in Irland und Österreich, die ich durch Ihre Freundschaft erhielt, schon in sich höchst erfreulich sein, noch mehr erfreute sie mich aber darum, weil ich in ihr den Beweis zu finden glaube, dass sich Ihre Gesundheit wieder gebessert hat. — Da ich den Aufsatz schon aus dem «Correspondant» gekannt, so habe ich den Separatabdruck, den ich erhielt, unserem Fürst Primas übergeben. Mögen jene Wahrheiten, die Sie aussprechen, einen recht tiefen Eindruck auf ihn und die übrigen Bischöfe machen. Das grosse Gewicht, welches Ihr Name bei allen Catholicen hat, wird vielleicht dazu beitragen, diejenigen, denen die Leitung der Kirche

in Ungarn übertragen ist, auf den rechten Weg zu führen, und sie über die wahren Interessen des Catholicismus aufzuklären. — Es ist nun fast ein Jahr vergangen seit ich das Schreiben an den Primas erliess, welches Ihnen bekannt ist, und doch ist bis jetzt sehr wenig geschehen um meinen Vorschlag zu verwirklichen. Zwar haben die Bischöfe unter Vorsitz des Primas Conferenzen gehalten, in denen ein Vorschlag zur Organisation des Einflusses, den man den weltlichen Katholiken auf Schule und Kirche einräumen will, ausgearbeitet worden ist, doch ist dieser Vorschlag selbst so engherzig ausgearbeitet, dass sich, als derselbe durch Indiscretion veröffentlicht wurde, nicht nur alle weltliche Katholiken, sondern selbst ein grosser Theil des niederen Clerus dagegen ausgesprochen hat, und so beschränkt sich das ganze Resultat, welches ich mit allen Bemühungen erreichen konnte darauf, dass das Vertrauen in unser Episcopat, welches auch früher nicht gross war abgenommen hat, und doch ist es gewiss eine der Bedingungen, wovon das günstige Resultat aller meiner Bestrebungen abhängt, dass bei jenen Schritten, die wir im Interesse der katholischen Kirche thun müssen, das Episcopat und die weltlichen Glieder der Kirche einträchtig vorgehen. — Ich habe seit dem in einem längeren Schreiben — welches aber nicht für die Öffentlichkeit bestimmt ist, — dem Primas neuerdings meine Ansichten auseinandergesetzt, und die Bischöfe sind abermals versammelt, um meine Vorschläge in Erwägung zu ziehen, ja Sie haben mir zugesagt, auch eine gewisse Zahl von Weltlichen ihren Berathungen beizuziehen, doch bin ich für das Resultat auch jetzt besorgt, nachdem die Kirchenfürsten weder die dringende Nothwendigkeit der Reform, noch die wahre Aufgabe einer solchen klar einsehen. — Durch dasjenige

was in Österreich geschehen und noch immer geschieht, ist die Aufgabe, die mir nun gestellt, noch schwieriger geworden. Jeh mehr man dort die Garantien der Freiheit in der Allgewalt der parlamentarischen Majorität zu finden glaubt, und jeden Einfluss der Kirche auf die Schule beseitigt, desto schwieriger wird es für uns in Ungarn das Princip der freien Kirche durchzuführen, und doch ist das Streben der meisten Bischöffe darauf gerichtet, jede Reform, im Sinne des Principes der freien Kirche, soweit möglich zu verschieben, ohne zu bedenken, dass dadurch die Reform vielleicht unmöglich wird. Denn wie in dieser Hinsicht die öffentliche Meinung schon seit einem Jahre schwieriger geworden ist, so wird sich dieselbe wahrscheinlich noch mehr in dieser Richtung umgestalten, und wie so Manches was noch vor einem Jahre durchzuführen war, schon jetzt unmöglich geworden ist, so wird vieles was jetzt den Bischöffen als zu freisinnig erscheint, schon vielleicht in einigen Monathen als zu clerical verworfen werden. — Dies dürfte vor allem mit meinem Gesetzsorschlag über den Volksunterricht der Fall sein, den ich — wenn nicht neue Hindernisse in den Weg treten — der Gesetzgebung noch im Laufe dieses Monathes vorlegen will. Ich überschiere Ihnen denselben in Übersetzung und wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir Ihre Ansichten über denselben mittheilen würden. Da ich bei der Verfassung vor allem auf die bestehenden Verhältnisse Rücksicht nehmen musste, so kann derselbe allen Anforderungen, die sich an einen Gesetzsorschlag über Volksschule machen liessen, nicht entsprechen; so viel scheint mir übrigens gewiss, dass in diesem Gesetzentwurf die vollste Freiheit der Bewegung für die Kirche gewahrt ist, und meiner Überzeugung nach bedarf sie nichts

weiter, damit ihr jener Einfluss gesichert werde, dessen sie im Interesse der Moral und Wohlfahrt des Volkes bedarf.

Wie glücklich wäre ich, wenn ich mich über all diese Fragen mit Ihnen besprechen könnte. Ich hatte die Hoffnung zu meiner Erholung ein Paar Wochen auf Reisen zuzubringen und Sie bei dieser Gelegenheit zu besuchen ; jetzt zwinget mich meine Gesundheit diese Zeit in Karlsbad zu zubringen. Wenn ich Ihnen aber auch nicht die Hand drücken kann, so denkt doch niemand öfter und mit so wahrer Anhänglichkeit und Hochachtung an Sie, als Ihr ganz ergebenster

BEölvös.

X. levél.

Carlsbad, 31/8. 1868. Verehrter Graf! Die letzte Zeit unserer Session in der wir das Wehrgesetz verhandelten, war für mich besonders eine so bewegte, und ich war die ersten Wochen, die ich hier zur Befestigung meiner Gesundheit zugebracht, so erschöpft, dass ich mir selbst die angenehmsten Beschäftigungen versagen musste. Ein Beweis hiefür ist es, dass ich Ihr Schreiben vom 29-ten Juli erst jetzt beantworte, so sehr mich dasselbe angeregt, ja innig erfreut hat, weil es sich nicht nur mit jenem Fragen beschäftigt, welche mir die wichtigsten sind, sondern mir nebst Ihrer Freundschaft die sich in der Offenheit äussert, mit der Sie einzelne Theile meines Gesetzesentwurfes tadeln — auch das bewiesen hat, dass wir wenigstens in allem Wichtigern ganz überein stimmen. — Ihre Bedenken gegen einzelne Punkte meines Unterrichtsgesetzes und der in Hinsicht der katholischen Kirche befolgten Richtungen beruhen theils darauf, weil Ihnen ein Theil unserer Verhältnisse nicht bekannt sein kann, theils weil Apponyi Sie irrthümlich berichtet hat. (M. jegyzése

piros tintával : non.) Es war nämlich nie, weder im Hause, noch selbst bei commissionellen Verhandlungen im Laufe der ganzen Session davon die Rede, den catholischen Schulfond zwischen den verschiedenen Confessionen zu vertheilen und ich glaube dass dieser Vorschlag, den ich im Jahre 48 mit grosser Anstrengung bekämpfen musste, in den nächsten Sessionen kaum auch nur zu einer ernstern Discussion Veranlassung geben wird.

Ich möchte Ihnen gerne ein klares Bild des Weges geben, den ich in kirchlichen Fragen bis jetzt befolgt und in Zukunft zu befolgen gesonnen bin, und will dies versuchen, obwohl 6 Becher Carlsbader Wasser die ich täglich trinken muss, nicht dazu beitragen meine Ideen und den Ausdruck derselben klar zu machen.

Ich bin der Ansicht, dass der ununterbrochene Einfluss den das Christenthum auf den Gang der Civilisation ausgeübt hat — insofern man diese historische Thatsache aus natürlichen Gründen erklären will — vor Allem dem zuzuschreiben sei, dass sich das Christenthum nie an irgend eine politische Form gebunden habe, sondern sich vielmehr jeder Form des Staatswesens, welche es vorgefunden, zur Verbreitung seiner Grundsätze und Lehren bedient habe, durch welche dasselbe allerdings auf die Umgestaltung der politischen Verhältnisse den wesentlichen Einfluss ausgeübt, aber nicht indem es auf die Form der Staatsverfassung, sondern indem es auf das Gemüth und die Überzeugungen der Menschen gewirkt. Ich glaube, dass das Christenthum dem Staat gegenüber auch heute dieselbe Stellung einnehmen müsse, und dass mithin seine Aufgabe nicht darin bestehe, seine Interessen mit jenen irgend einer im Mittelalter begründeten Staatsform zu identificiren, sondern dass es sich jetzt wie immer

der bestehenden Formen, der herrschenden Richtungen bedienen müsse um seine eigenen Zwecke zu verfolgen.— Wenn es zweckmässig war — weil es ja zur Erreichung ihrer höheren Zwecke gedient — dass sich die Kirche dem absoluten Königthum innig verbunden, so muss uns der innige Anschluss des Christenthums an die Freiheit noch natürlicher erscheinen, nachdem ja alle politische Freiheit der Gegenwart nur aus der Entwicklung jener Grundsätze hervorgegangen ist, die das Christenthum verkündet hat, und da der Einfluss, welchen man dadurch dem Volke auf die Kirche einräumt, gewiss weniger gefährlich ist als jener, den früher das Königthum auf die Kirche ausgeübt, weil ja ein ganz irreligiöser König sehr oft vorkommen kann, ein wirklich irreligiöses Volk aber, wenigstens für die Dauer niemals.

Die Richtigkeit dieser Anschauung beweiset, wie ich glaube, nichts klarer als die Stellung, welche die protestantischen Kirchen, im Vergleiche zur katholischen, fast überall einnehmen. Denn wenn jene trotz der vielseitigen Abweichungen im Schoosse der protestantischen Kirche in allen Ländern wo der Protestantismus herrscht, auch jetzt noch einen bedeutenden Einfluss auf die geistige und sittliche Entwicklung des Volkes ausübt, während der Einfluss der katholischen Kirche trotz ihrer Einheit in mehreren Ländern fast verschwunden ist, (M. jegyzése vörös tintával : vrai) so ist die Ursache beider Erscheinungen meiner Ansicht nach bloß darin zu suchen, weil die protestantischen Kirchen in ihrem Organismus, mit den Richtungen der Zeit übereinstimmen, die katholische Kirche aber mit denselben in Widerspruch steht.

Die Aufgabe die man sich mithin im Interesse unserer Kirche zu stellen hat ist die : jenen Gegensatz der bis

jetzt zwischen dem Organismus der Kirche und jenem des Staates bestand zu beseitigen, und jene Grundsätze, welche bei der Verwaltung des Staates zur Geltung kommen, auch wenigstens bei der Verwaltung der weltlichen Angelegenheiten der Kirche anzuwenden.

Und dies ist die Aufgabe, deren Lösung bis jetzt all mein Streben zugewendet war.

In sich scheint diese Aufgabe leicht. — (M.-tól piros. tentával : ??) Nachdem unter den Lehrsätzen der katholischen Kirche, keiner den Einfluss der Gemeinde auf die Schule und die Verwaltung des Kirchenvermögens untersagt, ja der Einfluss der Gemeinde eben in den gläubigsten Jahrhunderten nachzuweisen ist, und die Satzungen unserer Kirche, den weltlichen Patronen eben in all diesen Beziehungen sehr ausgebreitete Rechte eingeräumt haben, so scheint aus dem kirchlichen Standpunkte kein Hindernis vorzuliegen, wegen dessen die den weltlichen Patronen auf Schule und Kircheneigenthum übertragenen Rechte nicht der Gemeinde übertragen werden könnten. Practisch ist die Ausführung dieser scheinbar selbstverständlichen Veränderung jedoch mit grossen Schwierigkeiten verbunden.

Ich bin weit entfernt behaupten zu wollen, dass jene Schwierigkeiten, welche von Seiten unseres höheren Clerus gegen Einrichtungen erhoben werden, wodurch das weltliche Element einen massgebenden Einfluss auf Schule und Kircheneigenthum ausüben würde, blos der Herrschsucht unserer Bischöffe beizumessen. — Bei dem leider nur zu allgemeinen Indifferentismus, müssen wir die Befürchtung einzelner natürlich finden, dass der den Weltlichen eingeräumte Einfluss nicht im Interesse der Kirche gebraucht werden würde. — Jedenfalls waren die

Schwierigkeiten, welche sich der durch mich angestrebten Organisation, theils aus dem angeführten Grunde, theils aus dem natürlichen Widerstreben ergaben, das fast jeder gegen die Theilung einer Gewalt empfindet die er bis jetzt allein besass, so gross, dass ich dieselben nur dadurch zu überwinden versuchte, dass ich mich all jener Momente bediente, die mir unsere eigenthümliche Lage zur Förderung meines Zweckes bot.

Wie Sie wissen geniessen die Protestanten bei uns eine durch Gesetze gesicherte vollständige Autonomie.

Die katholische Kirche steht — wie diess überall der Fall war, wo dieselbe als herrschende Kirche betrachtet wurde — praktisch ganz unter der Bevormundung der Staatsgewalt, welche bis jetzt auch alle ihre Fonde verwaltet und nach Gutdünken verwendet hat.

Das letztere Verhältniss besteht auch in Hinsicht der Kirchen der orientalischen Confession und der Cultus und Schulangelegenheit der Israeliten.

Nachdem ich weder im Interesse der Kirche, noch überhaupt zweckmässig finde, dass in Dingen welche die katholischen Kirche betreffen, die Staatsgewalt thätig eingreife, so habe ich ausser den Ihnen bekannten Brief an den Primas nichts direkt in dieser Richtung gethan, und die Initiative ganz unseren Kirchenfürsten überlassen, indem ich zugleich indirekt auf ihre Entscheidungen zu wirken suchte und darum für die christlich orientalischen Kirchen als für die Israeliten Gesetzsorschläge durchgeführt, wodurch auch für diese Confessionen das Princip der vollsten kirchlichen Autonomie gesetzlich festgestellt wurde, so dass sich gegenwärtig in Ungarn keine Confession befindet welche der Staatsgewalt gegenüber nicht vollkommen autonom wäre, als die katholische.

Diese Verhältnisse mussten nothwendig dahin führen, dass das Streben nach Autonomie auch bei den Katholiken immer lebhafter werden musste; und nachdem das Verhältnis der einzelnen Kirchen zum Staate nicht anders als durch Gesetz verändert werden kann, und nachdem unsere Gesetzgebung von dem Grundsatz ausgeht, dass sie in Folge der gesetzlich anerkannten Gleichheit aller Confessionen, auch der katholischen Kirche dieselben Rechte einräumen müsse wie allen übrigen, doch nur unter denselben Bedingungen, d. h. wenn diese Kirche, was die Verwaltung ihrer Fonde und Schulen betrifft, so organisirt ist wie die übrigen: weil der Staat die Verwaltung so wichtiger Dinge wohl der Gesammtheit seiner katholischen Bürger aber nicht einer Kaste derselben (*M. piros tintával: tr. bien*) überlassen könne, so musste auf diesem Wege die Opposition des höheren Clerus dem immer mächtigeren Drange der niederen Geistlichkeit und der weltlichen Katholiken weichen; und ich habe auf diesem Wege — unterstützt von der Einsicht des Primas — erreicht, dass nun eben durch unsere Bischöffe (deren Initiative bei dieser Angelegenheit erhalten werden musste) ein Vorschlag zur Organisation der katholischen Schul- und Fondsangelegenheiten ausgearbeitet worden ist, der wie ich glaube den Bedürfnissen entspricht, und sowohl die Selbstständigkeit der Kirche dem Staate gegenüber, als die Freiheit und durch sie den Fortschritt innerhalb der katholischen Kirchengemeinde sichert.

Ich werde Ihnen diesen von unseren Bischöffen verfassten Organisationsvorschlag (an dessen Zustandekommen ich nur insoferne einen Theil habe, als ich mich über die einzelnen Punkte mit dem Primas verständigt habe) wie ich nach Hause komme, in Übersetzung mittheilen.

Derselbe wird in einer Conferenz wozu 40 katholische Mitglieder des Unterhauses und 20 Magnaten berufen sind, Ende September noch einmal vorgenommen; und ich hoffe dann noch dieses Jahr, spätestens im Anfang des nächsten, den ersten Catholischen Congress versammelt zu sehen.

So weitschweifig dieser Brief ist, so befürchte ich doch Ihnen die Lage der Angelegenheit nicht ganz klar mitgetheilt zu haben. Der Gegenstand ist überhaupt zu gross um in einem Briefe behandelt zu werden und die karlsbader Kur würde auch einen klaren Kopf verfinstern. Im Allgemeinen glaube ich den durch mich in diesen Angelegenheiten befolgten Weg in den folgenden Sätzen kurz zusammenfassen zu können.

Die Stellung welche der Staat in neuerer Zeit den einzelnen Confessionen gegenüber einnehmen muss, ist nicht — wie manche annehmen — eine gleiche Indifferenz gegen alle Confessionen, sondern die gleiche Achtung aller. — Eben weil der Staat keine der in seinem Kreise befindlichen Confessionen bevorzugen darf, ist er allen den gleichen Schutz schuldig; ja nachdem die moralisch religiöse Bildung des Völkes in einer Zeit wo das Volk auf die Leitung des Staates einen Einfluss ausübt, die einzig sichere Grundlage jeder modernen Staatsordnung bildet, so ist die Aufgabe des Staates alles zu befördern, wodurch der Einfluss der einzelnen Confessionen auf die religiös sittliche Erziehung der ihr angehörigen Staatsbürger gesichert wird.

Hiezu gehört vor Allem ein reges, kräftiges Gemeindeleben im Kreise der einzelnen Confessionen, da ja in dem Augenblick, als der Staat den einzelnen Confessionen jeden besonderen Schutz entzieht, jede derselben jene Kraft, deren sie um ihren Einfluss zu sichern bedarf, nur in sich

selbst d. h. in dem organischen Zusammenwirken seiner Gläubigen finden kann.

Dasjenige, was ich bis jetzt in dieser Richtung gethan, besteht darin, dass ich diese Grundsätze klar ausgesprochen und denselben nicht nur im Kreise der Gesetzgebung, sondern auch im Lande eine Mehrheit gesichert. — Ausserdem habe ich diese Grundsätze in dem Gesetze für die orientalischen Kirchen und in dem für die Organisation der orientalischen Kirchen und Schulgemeinden erlassenen Statut angewendet. — Im Kreise der israelitischen Glaubensgenossen wird — wie ich überzeugt bin — durch den auf den 10-ten Dezember berufenen Congresse aller Israeliten dasselbe Princip ins Leben treten. Die Lage der Dinge im Kreise unserer Kirche habe ich im Vorgehenden auseinander gesetzt, und ich hoffe somit, noch vor Ostern, die Organisation aller im Lande befindlichen Confessionen noch ehe ein Jahr vorübergeht, vollendet zu sehen, wo ich dann bei dem Beginne der nächsten Session ein Gesetz ins Haus bringen werde, welches das Verhältniss der verschiedenen Confessionen zum Staate, und in ihren gegenseitigen Beziehungen, auf der Grundlage des Princips der vollkommensten Gleichheit und Freiheit feststellen wird, und zwar eben weil es auf diesen Principien beruht, für längere Zeiten.

Sie sehen aus all diesem wie weit wir selbst von der Idee einer Confiscation kirchlichen Eigenthums entfernt sind ; wodurch ich nicht behaupten will, dass der dem niederen Clerus und den Laien auf das Kirchengut eingeräumte Einfluss nicht eine Veränderung der Verwendung dieses Eigenthums zur Folge haben könne. — Verhältnisse wie sie jetzt bestehen, wo einzelne Bischöffe und Capitel über Hunderttausende jährlichen Einkommens zu verfügen

haben, während manchen Pfarrern das tägliche Brot fehlt und mehr als die Hälfte der katholischen Schulen nicht 100 Gulden Einkommen hat, werden wohl schwerlich zu erhalten sein. Übrigens wird, wenn in dieser Hinsicht Veränderungen eintreten, das Eigenthum der Kirche wohl anders verwendet,¹ aber dieser nicht entzogen, ja vielmehr derselben gesichert und ich glaube nicht, dass dadurch die wahren Interessen der Kirche gefährdet werden können, da selbst bei diesen Bestimmungen über die kirchlichen Einkünfte die Entscheidung nicht von dem Staate, sondern von der Gesamtheit der Catholiken ausgeht.

Ich sehe dass ich, angeregt durch Ihren Brief, Ihnen eigentlich über ganz andere Dinge geschrieben als über die Sie Aufklärung gewünscht. — Ich hoffe dass mein Gesetz über den Volksunterricht nächstens zur Verhandlung kommt, und Sie werden durch die Verhandlung am besten über einzelne Punkte beruhigt werden, die Ihnen jetzt aufgefallen. Nur auf zwei Umstände muss ich Sie aufmerksam machen.

1^o. Dass gegenwärtig 20 katholische und 12 protestantische Lehrerseminarien bestehen, und dass in dem Gesetzesvorschlag durchaus nicht gemeint ist, die Zöglinge dieser Seminarien vom Lehramte auszuschliessen, sondern dass das Gesetz bloß bestimmt, dass Individuen, welche nicht zum Lehramt ausgebildet sind, dazu nicht verwendet werden dürfen.

2^o. Dass das Detail in welches das Gesetz eingeht eine traurige Folge unserer Zustände ist. Die Gesetzgebung ist genöthigt bestimmend aufzutreten, nachdem dasjenige was selbstverständlich scheint, leider nur von wenigen verstanden wird.

¹ M. pirosentás jegyzete : très bien.

Doch genug oder eigentlich zu viel für diesmal. Ich habe den Brief am Ersten begonnen, es ist heute der 3-te und ich muss ihn aufgeben. Wollte ich Ihnen alles schreiben, was ich Ihnen über diesen Gegenstand mittheilen möchte, ich käme nie zu Ende, besonders jetzt nicht, da ich mich noch sehr matt und angegriffen fühle. — Ach könnte ich doch, wenn auch nur auf kurze Zeit, zu Ihnen kommen, oder könnten Sie wieder einmal zu mir kommen, gesund und lebenskräftig wie ich Sie das letztmal sah ! So traurig Ihre Mittheilungen über Ihre Gesundheit sind, so kann ich der Hoffnung auf Ihre vollkommene Genesung nicht entsagen. Wem Gott eine so grosse Aufgabe gestellt, dem gibt er endlich auch die Kraft sie zu vollenden.

Indem ich Sie bitte mich und die Meinen dem Andenken Ihrer verehrten Gemalin zu empfehlen, mit unwandelbarer Anhänglichkeit Ihr ergebenster

Eölvös.

XI. levél.

Pest, 15/12. 868. Verehrter Graf! Seit Wochen nehme ich mir täglich vor Ihnen zu schreiben und heute ist der erste Abend wo ich die Aussicht habe, den Brief ruhig zu vollenden. Die Legislation ist zu Ende und alle meine Vorschläge, sowohl mein Schulgesetz, als meine Vorschläge über die Verhältnisse der christlichen Confessionen sind zu Gesetzen erhoben. Ausser diesem habe ich die Emancipation der Israeliten und das Gesetz über die Autonomie der Verfassung der Orientalischen Kirchen glücklich durch beide Häuser gebracht und ich bin somit mit den Ergebnissen dieser Legislatur zufrieden, doch fühle ich mich auch sehr ermüdet, um so mehr als ich mir keine Ruhe gönnen kann und jetzt mit dem General-Congress der

Juden zu thun habe, die ich berufen um die autonome Gestaltung ihrer Kirche durchzuführen. — In kurzer Zeit Zeit beginnen die Arbeiten zur Einführung der Autonomie der katholischen Kirche und so bin ich für den Winter mit Arbeiten versehen, besonders da schon die praktische Durchführung meines Schulgesetzes für sich allein genug wäre um einen Menschen zu beschäftigen. Um Ihnen eine klare Ansicht über das zu verschaffen, was durch das Cultusministerium im Laufe der Session geschehen ist, werde ich Ihnen die Übersetzung der Gesetze, und ausserdem die Verordnung über die Organisation der serbischen Kirche dieser Tage mit der Post schicken. Da ich auch mit der Organisation der romanischen Kirche so gut als fertig bin, (bekanntlich hat sich die orientalische Kirche nach Nationalitäten getheilt) *so hoffe ich noch im Jahre 869*, so Gott mir das Leben schenkt, alle kirchlichen Gemeinschaften Ungarns autonom organisirt zu sehen und dadurch *den Grundsatz der freien Kirche im freien Staate endlich wenigstens in einem Lande durchzuführen, nachdem hiezu vor Allem nothwendig ist, dass dem Staate nicht blos Individuen verschiedener Religion, sondern organisirte Kirchengemeinden entgegen stehen.* — Ich werde Ihnen nächstens ausführlicher über die Autonomie der katholischen Kirche schreiben, die nun, so Gott will, bald ins Leben treten soll. Als erster Schritt wird nach einem Wahlstatut, welches ich Ihnen nächstens mittheilen werde, eine Versammlung zusammen berufen welche aus Geistlichen und Weltlichen besteht, und über die Art zu entscheiden hat, in der die constituirende Versammlung der katholischen Autonomie zu entscheiden hat. — Die Ängstlichkeit mit der man bei uns bei der Entscheidung von Kompetenzfragen ist, macht diese Form nothwendig, nachdem unsere weltlichen

Katholiken der Ansicht sind, dass über die Art in welcher die Constituante zu berufen ist, der Clerus und eine Notablen Versammlung, die dazu berufen wurde nicht competent sei. Übrigens *sat cito si bene*, und auch die catholische Autonomie kann nur dann gut wirken, wenn sie den Rechtsbegriffen der Mehrheit entspricht. Gott bessere Ihre Gesundheit. Mit dem Ausdruck inniger Hochachtung Ihr ergebenster

Eötvös.

XII. levél.

6/6. 869. (Hely nélkül.) Seit langer Zeit hat mir nichts eine grössere Freude verursacht, als Ihr Brief vom 24-ten, den ich sammt 4 Bänden Ihrer «*Moinés d'Occident*» und der Schrift «*L'Espagne et la liberté*» gestern erhalten habe.— So werthvoll mir diese Bücher — besonders wenn ich sie zugleich als Zeichen Ihrer freundlichen Gesinnung nehmen kann — immer gewesen wären und so sehr mich jeder Ihrer Briefe erfreut, so war meine Freude doch niemals so gross als diesmal, wo mir Ihr Brief zugleich den Beweis gibt, dass Sie sich nach den schweren Prüfungen des letzten Winters, wenigstens relativ besser befinden. Am Ende ist unserer Wohlfinden hier auf Erden immer nur ein relatives, dem ebenso enge Schranken gezogen sind wie unserer geistigen und physischen Kraft. Leider wird uns das Leben nicht *cum beneficio inventarii* übertragen, wir erhalten es mit seiner ganzen Last und das einzig tröstliche ist die Überzeugung, dass wenn wir alles geleistet haben was unsere Kraft vermag, wir unsere ganze Pflicht erfüllt haben, so gross oder so klein diese Leistung auch gewesen sein mag — — — eine Wahrheit die in dem Evangelium von den Talenten so schön ausgedrückt ist. — Und darum haben Sie auch unrecht, wenn Sie Sich einen incurablen nennen,

und über die Möglichkeit, der Menschheit von Ihrem Krankenbette noch grosse Dienste zu leisten, Zweifel aussprechen. Wenn die geistige Kraft der edlere Theil unseres selbst ist, und von den Mitteln welche uns zu Gebote stehen, um auf unsere Mitmenschen zu wirken, keines mächtiger ist als die Sprache mit der wir unsere Gedanken und Gefühle Tausenden mittheilen, dann gibt es wohl wenige (M. jegyzése vörös tintával : ? ? ?) die auf ihre Kraft stolzer sein können als Sie, trotz aller schwerer Leiden und physischer Gebrechen, mit denen Sie die Vorsehung heimgesucht, und Ihre Schrift «L'Espagne et la Liberté», muss in Ihnen selbst diese Überzeugung erweckt haben. — Ich habe dieselbe gestern und heute Nacht durchgelesen und kann Sie versichern, dass Freund und Feind alles darin finden kann, nur keine Abnahme der Kraft, weder der Gedanken noch des Gefühls, und diese Schrift würde, wenn sie erschienen wäre, sicher denselben Eindruck gemacht haben, wie Ihre früheren Arbeiten ähnlicher Richtung, und dennoch finde ich es sehr begreiflich dass man die Herausgabe verhindert hat, ja dass dies selbst in Ihrem Interesse geschehen, da das Erscheinen dieser Schrift jedenfalls von beiden Seiten zu scharfen Angriffen Anlass gegeben hätte. — Leider können wir uns nicht verhehlen, dass eben jene Ansichten, die Sie auch hier mit der überwältigenden Pracht der Überzeugung aussprechen nur durch wenige getheil werden. — Die Verbindung zwischen Staat und Kirche, welche leider nicht nur in Spanien bestand, hat so lange gedauert, dass man sich daran gewöhnt den Begriff der Freiheit mit dem der katholischen Kirche in Gegensatz zu denken und das grosse Prinzip der freien Kirche im freien Staate findet eben bei den Catholiken den wenigstens Anklang. — Kirchliche Fragen werden wenigstens in der Österrei-

schen Monarchie von den Laien mit grösster Indifferenz, von dem Clerus immer mit Rücksicht auf seine materiellen Interessen, und seine Gemächlichkeit beurtheilt, und so geschieht es, dass ich mit der Autonomie, die ich bei den Griechen und Juden glücklich durchgeführt, bei den Catholicen auf die grössten Hindernisse stosse, welche um so schwerer zu überwinden sein werden, weil sie nur negativer Natur sind und eigentlich darin bestehen, dass von der einen Seite die Laien selbst nicht an die Arbeit gehen wollen, während der Clerus — besonders der höhere — sich im Stillen darüber freut, theils weil durch die Art in der sich ein Theil der catholischen Presse über unsere Strebungen nach Autonomie ausspricht, manches wohlmeinende aber ängstliche Gemüth wankend gemacht wird, theils weil, wenn die Autonomie nicht zu Stande käme, der gegenwärtige Zustand, wenn auch nur auf einige Jahre zu erhalten ist, und dies manchen unserer Prälaten angenehm und vortheilhaft erscheint.

Den 11-ten.

Ich ward neulich unterbrochen, und es vergingen, wie Sie sehen, mehrerer Tage bis es mir möglich ist den Brief fortzusetzen. Da gegenwärtig sehr wichtige Fragen in den Sectionen verhandelt werden, die Wahlen für den Kirchencongress der Serben eben jetzt vorgenommen werden, ich die Statuten womit die Autonomie der Romanen geregelt wird, und welche die königliche Sanction erhalten haben, durchführen muss, 60 Schulinspectoren die ich ernannt habe theils mündlich, theils schriftlich die nöthigen Instructionen zu geben habe, damit sie ihre Amtirung mit dem 1-ten Juli beginnen können und auch die Angelegenheit der catholischen Autonomie in Fluss gekommen ist,

so habe ich in Fülle zu thun, besonders da ich seit mehr als 8 Wochen leidend bin, und auf den Befehl mehrerer Ärzte, mit denen ich gesprochen, sobald als möglich nach Karlsbad gehen muss, was nur dann möglich ist, wenn ich früher das Nothwendigste besorgt. So sehr ich daher auch das Bedürfniss fühle, Ihnen über die Richtung meiner Strebungen manches mitzutheilen, so mangelt es mir an der Zeit und ich kann für den Augenblick nichts thun, als dass ich Ihnen durch unsere pariser Botschaft die Acten schicke, aus welchen Sie meine Tendenzen beurtheilen können.

Ich schicke Ihnen. —

Das Statut der serbischen Kirchenautonomie.

Das Statut der rumänischen Autonomie.

Das Statut welches der Israelitencongress verfasst hat.

Nachdem all diese Statute durch zahlreiche Versammlungen discutirt und angenommen worden sind, (weil ich das Octroyiren der Autonomie für einen Widerspruch halte) und ich auf diese Versammlungen nur durch einzelne Mitglieder derselben einen indirekten Einfluss ausüben konnte, so weichen diese Statuten von einander ab, und es ist keines derselben, wo ich nicht gegen einzelne Bestimmungen Einwendungen zu machen hätte, übrigens glaube ich, dass Sie Sich aus denselben die Richtung in der ich die Frage des Verhältnisses zwischen Kirche und Staat lösen will, abstrahiren können, und damit zufrieden sein werden, wenn es uns gelingt, auch die Frage der katholischen Autonomie nach denselben Grundsätzen zu lösen. Ich schliesse dem Paquet noch eine Broschüre bei, die vor 23 Jahren erschienen ist, und mir damals den Titel eines Centralisten und Feindes der Autonomie verschafft hat. Nachdem sich meine Überzeugungen in dieser Hinsicht

seitdem nicht verändert haben, so finden Sie darin mein Glaubensbekenntnis über die Centralisation auch im gegenwärtigen Augenblick und werden sehn, dass ich doch nicht ganz als Apostel Cormenins gelten kann. Gott schütze und erhalte Sie. Ihr ergebenster Verehrer

Eötvös.

Ich hoffe der Loyd kommt

Ihnen nun regelmässig zu.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.¹

A

- Aargai határozat 76, 77.
 Affre 98.
 Andrassy Gyula gróf 10, 131, 139.
 Antonelli 100, 192.
 Anyagelvi bölcselet Magyarországon 226—229.
 Apponyi Abert gróf 270.
 Apponyi György gróf 161, 264.
 Apponyi Gyuláné 160.
 Özv. Apponyi-Sztáray Zsófia grófné 166, 167, 168, 169.
 Aristoteles 219.
 Armellini 94.
 Atheizmus Franciaországban 50, 51, 52, 55, 92, 93.
 Ausztria egyházpolitikája 243, 244.
 — nemzetiségi kérdése 125, 126.
 — és Olaszország 87.
 Ausztria-Magyarország nagyhatalmi állása 128, 129.
 Azeglio, Massimo d' 89.

Á

- Állam 135—136.
 Állam és egyház elválasztása 142, 144, 178, 183, 186—191.
 — Belgiumban 201, 202.
 — Franciaországban 16, 52, 53, 111—113, 115, 274, 275.
 — Magyarországon 59—63, 215—220, 223, 271.

- Állam Svájcban 77.
 Állami oktatás monopoliuma 48, 49, 50, 51, 52, 53.
 Általános szavazat 114, 181.
 — visszaállítása Franciaországban 99, 103.

B

- Balbo Caesar 88, 89.
 Bartakovics 213, 241.
 Bartal György 264.
 Becket Tamás 82.
 Beöthy Zsolt 33.
 Berkovics M. 32.
 Berryer 121, 122.
 Bémer 213.
 Bismarck 273.
 Blanc Lajos 92, 97.
 Blumer 77, 79.
 Bodnár Zsigmond 33, 35, 36.
 Bossuet 112.
 Bölcselet Magyarországon 226, 227.
 Brassai 110, 227.
 Bresciani Arnold 149.
 Broglie 56, 195, 253.
 Büchner 226, 227.

C

- Cantu 88.
 Cavaignac 98.
 Cavaour 143, 144, 145, 146, 147,

¹ A név- és tárgymutatót dr. Krisztics Sándor, a fővárosi könyvtár könyvtárosa, egykori kedves tanítványom szíves fáradozásának köszönöm. C.

148, 150, 151, 152, 153, 154,
157, 160, 165, 166, 214.
Centralizáció 64, 65, 69.
Changarnier 98, 102.
Chateaubriand 35, 44.
Cialdini 143, 173.
Cochin 195, 253.
Coeur 146, 149.
Combes 189, 274.
Concordatum 47, 246, 247.
Cousin 52, 56.
Craven grófnő 28.
Cromwell 118.
Czartoryski Ádám 25.
Czinár 160.
Cziráky János gr. 216, 264.

Cs

Csalatkozzhatatlansági dogma Ma-
gyarországon 255.
— és a magyar püspökök 257,
258, 261.
Csengery 70, 108.
Csernátony 229.

D

Damjanich 214.
Dante 149.
Danton 48.
Daru 257.
Darwin 228.
Darwinizmus 228, 229.
Deák Ferenc 10, 65, 74, 131, 139,
162, 163, 206, 211, 238, 239,
249, 266, 268.
Dembinszky 25.
Dessewffy Emil gr. 126.
Doctrinairek 64, 65.
Döllinger 254.
Droste-Fischering 60.
Dualizmus 129, 130, 131.

Dudek 275.
Dufaure 122.
Dupanloup 50, 86, 105, 192,
193, 194, 195, 196, 222, 242,
251, 252, 254.
Dupin 56, 120.
Demokrácia 119, 178, 180, 181.
— Angliában 118, 119.

E

Egyház és szabadság 145, 146.
— tanítási szabadsága 47, 209.
— világi hatalma 191.
Entz Géza 228.
Eötvös József br. államfelfogása
134—136, 138.
— és az állam és egyház 210,
211, 272, 273.
— a Bach-rendszerrel 127.
— és a csalatkozzhatatlansági
dogma 255—258, 261.
— csatlakozása Széchenyihez 68,
69.
— egyházpolitikája 9, 212, 213.
— a forradalomról 70, 110.
— Franciaországban 31.
— Garantien-je 123—125, 129—
131.
— Gleichberechtigung-ja 109—
110.
— Karthauzi-ja 29, 31, 34—36,
39—42.
— és a kath. autonómia 205—
210, 239—248, 258—260, 264,
265, 270, 274.
— és a kiegyezés 127, 139.
— költői alkotásai 67.
— közművelődésügyi terve 206
—209.
— külpolitikája 9, 266.
— és a Lajcsák-ügy 61—63.
— leveleinek közzététele 7, 8

Eötvös József br. és a malinesi beszéd 176, 177.
 — a nemzetiségről 134—137.
 — népiskolai javaslata 230—233.
 — népoktatási törv. javaslata 1848-ban 72.
 — önkéntes számkivetése 70, 101, 108, 110.
 — és az osztrák-magyar viszony 9, 10, 129, 130, 131, 138.
 — és Paláस्थ्य 222—225.
 — romanticizmusa 30, 32, 38, 41.
 — Sonderstellung-ja 138, 139.
 — és a szabadság 6, 185.
 — XIX. század uralk. eszméi 39, 40, 42, 43, 109.
 — vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslata 259, 263, 267—270, 273.
 — vallásossága 8, 9, 34—36, 42, 138, 256.
 — és az 1847—8-iki országgyűlés 68, 69.
 Eötvös Loránt br. 1, 2.
 Erdély kath. autonomiája 236, 237.
 Erdélyi János 33, 34, 35, 38, 226.
 Eszterházy Pál 214.
 Etnicarchia 87, 88.

F

Faguet 189, 196.
 Falk Miksa 132, 138, 139, 259.
 Fallmerayer 113.
 Falloux 93, 94, 195, 253.
 Fenelon 112.
 Ferenczi Zoltán 32, 38, 44, 67, 69, 108, 132.
 Ferronays Albert, De la 28.
 Fogarassy Mihály 249.
 Foisset 195.

Forster Gy. br. 217, 236.
 Francia forradalom 274.
 Frank Ignác 260.
 III. Frigyes Vilmos 60.

G

Garibaldi 143, 150, 153, 154, 214.
 Gerbet 149.
 XVI. Gergely pápa 61.
 Giannone 149.
 Gioberti 89, 90, 91.
 Gladstone 28.
 Gneist 120.
 Goblet d'Alviela 201.
 Godwin 42.
 Görres 28, 61.
 Göthe 88.
 Gratry 251, 254.
 Greguss Ágost 227.
 Guizot 44, 56, 105.

Gy

György Aladár 229.
 II. Gyula pápa 87.
 Gyulai 34, 35.

H

Haas Mihály 213.
 Haberlandt 228.
 Habsburg-ház legitim örökösödési joga 125.
 Hajdu Tibor 161.
 Halász Imre 245, 258, 275.
 Haller 232.
 Haulik 241.
 Hatala Péter 241, 250, 260, 262.
 Haynald 217, 232, 241, 245, 247.
 Hazaszeretet 167, 168.
 Hám János 213.

Häckel 229.
 Hemptine 196.
 IV. Henrik 179.
 VIII. Henrik 118.
 Hit 188, 189.
 Hirlapjaink Montalembertől
 164, 165.
 Hoffmann Pál 250.
 Horánszky Nándor 264.
 Horváth Boldizsár 258.
 Horváth Cyrill 226.
 Horváth Döme 250.
 Horváth István 30.
 Horváth Mihály 19, 212, 213,
 230, 250.
 Hugo Victor 25, 44.
 Hyacinthe 250, 253.

I

Individualizmus 41.
 Joanovics 230.
 Irányi 270.

J

Jaurés 195, 196.
 Jekelfalussy 213, 216, 255.
 Jezsuiták Franciaországban 53,
 81, 82.
 — és Gioberti 90.
 — nevelési rendszere 83.
 — Svájcban 77, 78, 79.
 Jogfolytonosság 155.
 II. József 37, 247.

K

Kant 31, 33.
 Katholikus autonómia 209, 210,
 241.
 — Erdélyben 236, 237.

Katholikus autonómia Magyar-
 országon 205—208, 218—220,
 223, 230, 235—250, 259, 260,
 262, 263, 264, 270.

Katholikus vallás szabadsága
 Franciaországban 52, 53, 111,
 112.

— Svájcban 77.

Kállay Ödön 255, 262, 264.

II. Károly 118.

Károlyi Ede gr. 166.

Károlyi István gróf 161.

Károlyi Lajos gróf 161.

Kemény Zs. 67, 68, 69.

Kereszténység és emberiség 137.

Kerkápolyi 226.

Ketteler 251.

Képviselői kormány 114.

Koburg Lipót 46.

Kont Ignác 3, 161, 162.

Konzervatívok 65.

Kónyi Manó 126, 131, 211.

Kossuth Lajos 65, 66, 68, 69,
 74, 87, 90, 107, 143.

Kovács Lajos 250.

Kovács Zsigmond 258.

Kozma Andor 70.

Kölcsey 66.

Körmöczy Imre 215, 217, 245.

Követi utasítások 65, 66.

Közélet és belső érzelmvilág 32.

Közoktatás Franciaországban
 48.

Központosítás 69.

Közszellem 119.

Kraus, Fr. X. 86, 89, 149.

Kruesz 232.

L

Laboulaye 116.

Lacordaire 14, 15, 16, 17, 18,
 26, 83, 92, 93, 105, 122, 149.

Laikus morál 188, 189.
 Lajcsák 60, 61, 62.
 XIV. Lajos 118, 179, 189.
 Lajos Fülöp 173.
 Lamartine 44.
 Lamberg gróf 101.
 Lambruschini 90.
 Lamennais 14, 15, 17, 18, 22,
 23, 26, 44.
 — «Hívő szózata» 19—21, 44.
 — «Hívő szózata» Magyarorszá-
 gon 19.
 Laveille 21.
 Le Brun 200.
 Lecanuet 25, 26, 27, 28, 44, 46,
 47, 56, 57, 74, 81, 82, 84,
 86, 91, 93, 94, 98, 99, 100,
 104, 107, 108, 117, 121, 143,
 146, 160, 162, 169, 177, 192,
 195, 208, 251, 252, 253, 254.
 Ledochowsky 192.
 Ledru-Rollin 92, 119.
 Legitimítás 125, 127, 128,
 155.
 Leikiismeretszabadság 182.
 Lengyel forradalom 73, 74.
 — nemzeti gyász 170.
 — magyar párhuzam 172, 173.
 XIII. Leó 194.
 Leroy-Beaulieu 195.
 Liberalis katolicizmus 177,
 178.
 Liberalizmus 196—201, 220—
 222.
 Liberatore 197.
 Liebig 226.
 Lambruschini 82.
 Lonkay 241.
 Lonovics 161, 213.
 Ludwig 229.
 Luzern kanton és a jezsuiták
 77, 78.
 Luzerni külön szövetség 78—79.

M

Magyar alkotmány reformja 58.
 — forradalom 110.
 — géniusz 58.
 Magyarország és Ausztria nagy-
 hatalmi állása 128, 129.
 Magyarság és katolicizmus 213,
 214, 215, 216.
 Majláth György 161, 215, 264.
 Mamiani 91.
 Manzoni 28, 88, 89, 149.
 Margó 228.
 Materialista bölcselet Magyaror-
 szágon 226, 227, 228, 229.
 Matkovits Pál 176.
 Mazzini 94, 153, 154.
 Meaux, Vicomte de 1, 2, 28,
 105, 122, 123, 195, 275.
 Megyék szerepe Magyarországon
 65.
 Mehemed Ali 46.
 Melichár 205.
 Mentovich 227.
 Mermillod 251.
 Mérode Felix gr. 46.
 — János gr. 46.
 — Marianne 46.
 Michelet 25, 55, 81.
 Miczkiewicz 25.
 Mieroslavski 73.
 Mignet 116.
 Minghetti 91.
 Mislin 161.
 Moleschott 226.
 Molé 94.
 Molnár Aladár 1, 230, 232, 233,
 270.
 Montalembert alkotmányter-
 vezetete 104.
 — Angliáról 117—121.
 — és özv. Apponyi-Sztáray Zsó-
 fia grófnő 167, 168, 169.

- Montalembert Avenir politique de l'Angleterre-je** 115.
 — az állam és egyház elválasztásáról 175.
 — és az államcsíny 107, 108.
 — államfelfogása 141, 142.
 — és Belgium 46.
 — Bécsben 159, 160.
 — és Cavour 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 159.
 — és Deák 162, 163.
 — és Droste-Fischering 61.
 — és Dupanloup 195.
 — egyházpolitikája 12, 13, 56, 57, 60, 64, 92, 178—183.
 — Eötvös «Garantien»-jéről 123, 124.
 — «L'Espagne et la liberté»-je 252, 253.
 — és az északamerikai polgárháború 6.
 — felfogása a nemzetről 140, 141, 158, 168.
 — fohásza Eötvösért 275, 276.
 — és az 1848-iki forradalom 84, 85, 91, 92, 97, 98, 104—106.
 — a francia akadémiában 116.
 — és az 1848-iki francia választójogi törvény 99, 100.
 — «Gyászoló nemzete» 172, 173, 174, 175.
 — és az irek 23.
 — a jezsuiták mellett 82, 83, 84.
 — «A katolikus érdekekről» c. irata 111.
 — Keleten 46.
 — és a keresztény demokrácia 92.
 — és a köztársaság 92, 98—100,
 — a külpolitikában 45, 46.
Montalembert és Lacordaire 14.
 — és Lamennais 14, 23.
 — és Lengyelország 24—26, 72—75, 169—174.
 — és a magyar alkotmány 4.
 — és a Magyar Tud. Akadémia 116, 123.
 — és Magyarország 4, 29, 162, 163, 168.
 — Magyarországi Szt. Erzsébet élete c. műve 27—29.
 — Magyarországon 47, 155, 159, 162.
 — malinesi beszéde 175—186, 192, 193.
 — malinesi beszédének kritikája 184—190.
 — marburgi útja 27.
 — és Miczkiewicz «Lengyel zarándokok könyve» 25.
 — és Napoleon 98, 99, 102, 105, 106, 107.
 — és a német egység 174.
 — és Olaszország 86, 88—91, 94, 140, 142.
 — és az osztrák egyházpolitika 244.
 — az oxfordi egyetem diszdzoktora 117.
 — ősei 57.
 — Pannonhalmán 160.
 — és a pápa világi hatalma 94—96, 145—156.
 — Pesten 154, 160, 161, 164, 165.
 — Pisában 27.
 — és IX. Pius 27, 85, 86, 94, 100, 192, 193.
 — Róma város polgára 100.
 — romanticizmusa 29.
 — sírirta 204.
 — Solesmes-ben 28.
 — és a svájci forradalom 80.

Montalembert és a szabadság
184, 185.
— és a szerzetesség 80.
— és a szocializmus 97, 99,
100.
— és a tanítás szabadsága 49,
50—55, 93.
— a XIX. sz. uralk. eszméiről
116.
— és a vatikáni zsinat 252,
254.
Montalembert Katalin 2, 161.
Morny 105.
Municipalis rendszer 65, 66.
Moyses István 213.

N

Nagy emberek tisztelete 5.
Napoleon Lajos 48, 94, 98, 101,
102, 103, 143.
— államcsinye 104—106.
— elnökké választása 99.
Német egység 174.
Nemzet és állam 133.
Nemzeti államok kialakulása
144.
Nemzeti érzület 134, 137.
Nemzetiség 125, 133, 134, 135.
— és kereszténység 137.
Nemzetiségi kérdés Ausztriában
125, 126.
Newman 254.
Newton 228.
Némethy Lajos 224.

O

Odilon-Barrot 98, 158.
Olasz egység és Franciaország
159.
Olasz forradalom katolikus
alapja 86, 87.

Olaszország egysége 140, 142,
143, 147, 148, 152, 155, 156.
Oliphant, Mrs. 27.
Ollivier 162, 163.
Oudinot 94, 106.
Óvári Lipót 86, 88.
Ozanam 149.

Ö

Ósiség 57.

P

Palásthy Pál 216, 220, 221, 222,
223, 224, 225, 240, 241.
Palmerston 107.
Pantaleoni 149.
Papság fizetése 18.
Parlamentari rendszer Angliában
119.
Pápa családokhozatalansága 251,
255.
Pápa világi hatalma 142—146,
150—152, 156—159.
Pázmán 38.
Pecci 194.
Pellico Silvio 25, 28, 88.
Perczel Miklós 264.
Péterffy 36, 41, 42.
IX. Pius 85, 86, 90, 91, 94, 149,
183, 191, 192, 194, 235, 244,
251.
Pinelli 173.
Plater testvérek 25.
Pólya József 227.
Prileszky Tádé 250.
Prokop, Ferencrendi tart. főnök
170.
Protestánsok autonómiája 231.
Proudhon 42, 98, 144.
Pulszky Ferenc 38, 44, 66, 73.
Purgstaller 226.

Qu

- Quanta Cura encyclica és Syllabus 193, 194, 195, 196.
 Quetelet 116.
 Quinet 55, 56, 81.

R

- Radovitz 133.
 Ravignan 50, 98, 105, 146, 149.
 Rákóczy Ferenc 37.
 Rechberg 160.
 Reformerek 65, 66.
 Robespierre 48, 189, 274.
 Romagnosi 87.
 Romai kérdés 144.
 Rosmini 89, 91, 149.
 Rossi 56.
 Rousseau 188, 189, 174.

S

- Saffi 94.
 Sainte-Beuve 80, 84, 93, 97.
 Sajtószabadság 181, 184, 185.
 Samassa 217, 245.
 Sardá y Salvany 196.
 Sarolta, nassauai hercegnő 46.
 Sarpi 149.
 Schleicher 229.
 Schmerling 138, 160.
 Schmidt Julián 133, 134.
 Schopper 255.
 Schwarzenberg 254.
 Scitovszky 161, 213.
 Sennyey Pál br. 264.
 Simor 213, 215, 217, 218, 223,
 225, 230, 232, 236, 242, 244,
 245, 246, 257.
 Skrzynecki 46.
 Stirner 42.
 Strauss 76.

Sue Jenő 81.

- Svájci forradalom 75, 76, 77,
 78, 79.
 Syllabus 251.

Sz

- Szabad egyház szabad államban
 145, 146, 152, 157—159.
 Szabadság 39, 40, 112—114, 133,
 134, 197, 198.
 — és uralkodás 39, 40.
 Szabó Mihály 172.
 Szász Károly 108, 132.
 Szemecz 205, 217, 225, 238.
 Szerzetesrendek és a nevelés
 Franciaországban 53.
 Szerzetesi intézmény Svájcban
 77, 78, 79, 80.
 Széchényi István gróf 38, 65, 66,
 67, 68, 117, 127, 128, 171.
 Szocializmus Franciaországban
 99.
 — és képviseleti rendszer 114.
 Szubjektív idealizmus 31, 33.

T

- Tacitus 66.
 Taine 48.
 Tallichet.
 Tanárky Gedeon 206, 208, 209,
 210, 230, 275.
 Tanítás szabadsága Franciaor-
 szágbán 49—52, 93.
 Tennyson 117.
 Thewrewk Emil 229.
 Thiers 46, 54, 93, 94, 98, 99, 102.
 Thun Leó 213, 246.
 Tisza Kálmán 230, 231, 270.
 Tocqueville 11, 97, 98, 116.
 Toldy Ferenc 7.
 Tommaseo 88.

Török János 220.
Trefort 205, 206, 210.
Tulle 251.

V

Vallás és jog 142.
Vallásosság Franciaországban 50,
51, 52, 55, 92, 93.
— Magyarországon 37, 38, 59,
60.
— Olaszországban 88.
Vallászabadság 181, 182.
— Franciaországban 111—112.
— Magyarországon 234, 260.
— Svájcban 75—79, 84.
Vatikáni zsinat 250, 251, 252.
Vay Miklós br. 215, 232.
Vegyesházasságok és az egy-
ház Magyarországon 62, 63,
64.
Veillot Lajos 49, 167.
Victor Emánuel 214.
Victoria királyné 107.
Viennet 74.
Villemain 49, 56.

Vincke 173.
Viviani 274.
Vogt 226, 227.
Vörösmarty 38.

W

Wagner Rudolf 226.
Waldstein János gróf 161.
Walewski 142.
Weill, G. 196.
Wesselényi 65.

Z

Zamoyski Endre gróf 171, 172,
174.
Zamoyski László 25.
Zichy Ferenc gróf 161.
Zichy János gróf 270.
Zoványi 24, 249, 250, 262.

Zs

Zsidó emancipáció 34.
Zsófia főhercegnő 160.



OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
<i>Előszó</i>	1
1. fejezet. Montalembert és Lamennais szellemi forradalma 1830-ban a katolikus egyház és az elnyomott népek érdekében	11
2. fejezet. Lamennais «Hivő Szózata» és Miczkiewicz «Lengyel Zarándokai»	19
3. fejezet. Montalembert eszméi és Eötvös «Karthauzi»-ja... ..	29
4. fejezet. Montalembert küzdelme az egyház tanítási szabadságáért és Eötvös valláspolitikája 1840—43-ban	43
5. fejezet. Eötvös pályája 1844-től a «XIX. Század Uralk. Eszméinek» megjelenéséig 1853-ban	64
6. fejezet. Montalembert életpályája 1844 után s abban a lengyelek, a svájciak és a jezsuiták ügye	72
7. fejezet. Olaszország fölszabadulása... ..	85
8. fejezet. Montalembert s a francia köztársaság 1848 után	91
9. fejezet. Montalembert és az 1851 december 2-iki államcsiny	101
10. fejezet. Eötvös és Montalembert az államcsiny után	108
11. fejezet. Montalembert, a pápa világi hatalmának, a lengyel nemzet fölszabadításának szószólója Magyarországon 1861-ben	139
12. fejezet. Montalembert az állam és egyház elválasztásáról	175
13. fejezet. Montalembert hatása Eötvösre a magyar katolikusok autonómiájának kezdeményezésében	203
14. fejezet. Eötvös küzdelmei a «Szabadegyház» jegyében a 47-esekkel, a szabadgondolkozókkal; a protestánsokkal	210
15. fejezet. A «Szabadegyház» elvének megvalósítása a katolikusok autonómiája által s az egyház magatartása Eötvössel szemben	235
<i>Függelék.</i> Báró Eötvös József levelei gr. Montalembert Károlyhoz	277

OSZK



Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

23b-30

47

